

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τμήμα Εκπαίδευσης & Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία

Πτυχιακή εργασία

**Εμπειρίες της πόλης μέσα από τις αφηγήσεις τεσσάρων εφήβων
προσφυγισσών: Χαρτογραφώντας διαδρομές, όρια και περάσματα**

Φοιτήτριες:

Αναστασιάδου Ελένη

Καρίμαλη Μαρία

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Φάκου Αιμιλία

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
Αποσαφήνιση των όρων:	7
1. Θεωρητικό πλαίσιο	9
1.1 Χωρική στροφή των κοινωνικών επιστημών	9
1.2 Έμφυλες ταυτότητες	10
1.3 Η πόλη ως πεδίο εκδήλωσης άνισων κοινωνικών σχέσεων: εξουσία και αντίσταση.....	12
1.4 Η σημασία της καθημερινότητας.....	14
1.5 Γεωγραφίες παιδιών και παιδική ταυτότητα.....	16
1.6 Χωρική στροφή και Κριτική Παιδαγωγική	17
1.7 Προβληματική	18
2. Μεθοδολογία.....	20
2.1 Μεθοδολογικά εργαλεία	20
2.2 Η επιλογή των υποκειμένων της έρευνας.....	22
2.3 Διεξαγωγή της έρευνας	23
2.4 Ανάλυση περιεχομένου.....	24
2.5 Το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της έρευνας: το προσφυγικό στην Ελλάδα.....	25
3. Ανάλυση	28
3.1 Χαρτογράφηση της καθημερινότητας των κοριτσιών.....	28
3.2 Η δομή προσφύγων του Ελαιώνα	32
3.2.1 «Εκεί ποτέ δεν ήμουν μόνη μου» - Η σημασία της καθημερινότητας στη δομή.....	32
3.2.2 «Το καμπ δεν θα είναι για πάντα, αλλά οι φίλοι μένουν» - Το καμπ ως τόπος συγκρότησης κοινωνικών σχέσεων.....	35
3.2.3 «Το καμπ ήταν σαν ένα οικογένεια, τους ξέραμε όλους» - Μοίρασμα	40

3.2.4 «Οπουδήποτε εκτός από το καμπ» - Μια διαφορετική αναπαράσταση για το καμπ	43
3.3 Μια χωρική ματιά στις έμφυλες ταυτότητες.....	45
3.3.1 «Δεν περνάω ποτέ μόνη μου από εκεί και όταν είμαι με τα κορίτσια πια λέμε όχι, μην πάμε από εδώ πέρα» - Το σώμα είναι έγχωρο και έμφυλο	45
3.4 Διαπραγμάτευση ορίων και αυτονομία: ο ενεργός ρόλος των νεαρών εφήβων.....	51
3.4.1 «Αυτό είναι μυστικό, μην το πεις» - Ακροβατώντας μεταξύ ορίων	51
3.4.2 «Μας άφησε ελεύθερες» - Αμφισβητώντας τα έμφυλα όρια πέρα από τα χωρικά	53
3.4.3 «Οι πόρτες είναι κλειστές αλλά μπαίνουμε από πάνω» - Δημιουργώντας περάσματα	57
3.4.4 «Εδώ με τους φίλους μου, ελεύθερα» - Η σημασία της παρέας των ομηλικών.....	61
Συμπεράσματα	63
Αναστοχασμός	65
Βιβλιογραφικές αναφορές:	67
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:	67
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:	67

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται η εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήσαμε για τις ανάγκες της πτυχιακής μας εργασίας. Η εργασία πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, σε συνεργασία με την επιβλέπουσα μας Αιμιλία Φάκου από τον Σεπτέμβριο του 2020 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2021.

Εμπνευσμένες από τα επιστημονικά πεδία της κριτικής παιδαγωγικής, της κοινωνιολογίας του χώρου, της γεωγραφίας παιδιών και της κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας προσεγγίζουμε το χώρο ως παραγωγό των κοινωνικών σχέσεων και τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις ως παραγωγούς του χώρου. Συνεπώς, ο χώρος προσεγγίζεται ως πεδίο επιφορτισμένο με συμβολικές αναπαραστάσεις και νοήματα, όπου οι χωρικές ματιές των εφήβων προσφυγισσών καλούνται να αμφισβητήσουν κυρίαρχες αφηγήσεις, νοηματοδοτήσεις, αλλά και ταυτότητες. Με αυτές τις αναζητήσεις και μέσα από μια σειρά ερωτημάτων και συζητήσεων που είχαμε μεταξύ μας, αποφασίσαμε να διεξάγουμε μια έρευνα προκειμένου να διερευνήσουμε τους καθημερινούς χώρους στους οποίους κινούνται οι τέσσερις έφηβες προσφύγισες, τις πρακτικές τους, τις σχέσεις που αναπτύσσουν και τις νοηματοδοτήσεις που αποδίδουν σε αυτούς τους χώρους. Η διερεύνηση αυτή πραγματοποιείται προκειμένου να κατανοήσουμε πως οι συνομιλήτριες βιώνουν τους χώρους της καθημερινότητας τους και τους τρόπους με τους οποίους μετασηματίζουν τη σημασία και τη χρήση του εκάστοτε χώρου μέσα από πρακτικές διαπραγμάτευσης, αντίστασης, δράσης και αμφισβήτησης που υιοθετούν. Σε αυτό το πλαίσιο, αντιλαμβανόμαστε τις ίδιες ως κοινωνικά αυθύπαρκτες οντότητες με ενεργό ρόλο, οι οποίες δεν υφίστανται απλώς τις συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων και των περιορισμών που τους επιβάλλονται. Αντιθέτως, δημιουργούν αντιστάσεις και αμφισβητούν όρια.

Μιλώντας για κοινωνικές ανισότητες, αναφερόμαστε στην άνιση πρόσβαση σε αγαθά και μέσα που βιώνουν λόγω των κοινωνικών χαρακτηριστικών της ταυτότητάς τους, με αποτέλεσμα να βρίσκονται αποκλεισμένες και στο περιθώριο. Ένα παράδειγμα μπορεί να αποτελέσει και η περιορισμένη κινητικότητα στην πόλη, όπου μέσα από αυτήν μπορούμε να διακρίνουμε τα περιθώρια επιλογών που έχουν για την διαμόρφωση του τρόπου ζωής τους σε σύγκριση με υποκείμενα διαφορετικής κοινωνικής τάξης.

Αναλυτικότερα, όλες αυτές οι σκέψεις άρχισαν να παίρνουν μορφή μετά τον Σεπτέμβρη- Οκτώβρη του 2020, επηρεάζοντας αντίστοιχα την επιλογή του θέματος. Συγκεκριμένα, εκείνη την περίοδο είχε προηγηθεί η πρώτη καραντίνα για την αποφυγή της εξάπλωσης του ιού covid-19 και ξεκινούσαν οι προειδοποιήσεις και για την δεύτερη καραντίνα. Μέσα λοιπόν σε αυτή την συγκυρία, αναδείχθηκε ακόμη περισσότερο η σημασία των δημόσιων χώρων, γεγονός που κέρδισε το ενδιαφέρον μας και αποφασίσαμε να προσεγγίσουμε μέσω της πτυχιακής μας εργασίας το κομμάτι της οικειοποίησης αυτών. Σε αυτό, φυσικά, συνέλαβε και ένα μάθημα που πραγματοποιήσαμε την προηγούμενη περίοδο, της πρώτης καραντίνας, «Παιδί και χώρος: παιδαγωγικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις» με διδάσκουσα την Αιμιλία Φάκου. Έτσι, μέσα σε αυτήν την συγκυρία που ζούσαμε, βιώσαμε και εμείς οι ίδιες πως ο δημόσιος χώρος μπορεί να αποτελέσει ένα χώρο που αισθανόμαστε «ελεύθερες να αναπνεύσουμε». Συνεπώς, αναρωτηθήκαμε τι μπορεί να σημαίνει ο δημόσιος χώρος για τα παιδιά.

Μάλιστα, με αφορμή άλλες έρευνες που επεξεργαστήκαμε σκεφτήκαμε στην αρχή να προσεγγίσουμε παιδιά μικρής ηλικίας και να μιλήσουμε για την γειτονιά τους, τους χώρους που κινούνται ελεύθερα, να τα εξερευνήσουμε όλα αυτά μέσα από βόλτες και να τα αποτυπώσουμε σε μορφή νοητού χάρτη. Όμως, αντιμετωπίσαμε αρκετές δυσκολίες όσον αφορά την εύρεση τυχαίου δείγματος παιδιών, το οποίο θα διαφοροποιείται ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του. Σε αυτό επηρέασε και η συγκυρία, διότι ήταν δύσκολο να έχουμε πρόσβαση σε κάποιο σχολείο, το οποίο θα μας προσέφερε τα παραπάνω. Έτσι, αρχίσαμε να αναζητούμε τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαμε να βρούμε μόνες μας το δείγμα. Όσο προσπαθούσαμε να σχεδιάσουμε το πώς θα συνεχίσουμε, σκεφτήκαμε τη δομή προσφύγων του Ελαιώνα, διότι αποτελεί έναν χώρο πολλαπλών περιορισμών αρκεί να σκεφτεί κανείς μόνο την υλική του υπόσταση, την αρχιτεκτονική του μορφή αλλά και την στέγαση του σε ένα απομονωμένο μέρος της Αθήνας. Παράλληλα, όμως, εμπεριέχει χαρακτηριστικά δημόσιου χώρου, παρόλο που δεν είναι μια γειτονιά, καθώς τα παιδιά κινούνται ελεύθερα μεταξύ των αγνώστων. Σκεφτήκαμε, λοιπόν, πως ακόμα και μια μελέτη για το χώρο αυτό μπορεί να αναδείξει πολλούς περιορισμούς και να παράξει πολλά κρυφά νοήματα, πόσο μάλλον όταν γίνεται σε συνάρτηση με τα υποκείμενα που κινούνται σε αυτόν. Συνεπώς, θεωρήσαμε, ότι το καμπ ως χώρος αποτελεί ένα πλαίσιο πολλαπλών περιορισμών και θέλαμε να ερευνήσουμε πως και τα ίδια τα υποκείμενα που βρίσκονται

εντός του καμπ βιώνουν τους πολλαπλούς περιορισμούς και αναπαράγουν αντιστάσεις εντός αλλά και πώς όλο αυτό επεκτείνεται και εκτός της δομής.

Σημαντικό, λοιπόν, για εμάς ήταν να εστιάσουμε στα βιώματα των υποκειμένων, να αναδείξουμε την δική τους οπτική έχοντας έναν χειραφετικό και ενδυναμωτικό προσανατολισμό. Με αυτό τον τρόπο θεωρήσαμε πώς θα δοθεί στα υποκείμενα και στον τρόπο ζωής τους ορατότητα, κάτι που μέχρι τώρα εκτιμούμε πως δεν έχει συμβεί. Με άλλα λόγια, να υπάρξει ένα ασφαλές πεδίο όπου τα υποκείμενα της έρευνας θα μπορούν να μιλήσουν για τα βιώματα τους και όχι κάποιος άλλος (ως ειδικός) για τις ίδιες (π.χ. ΜΚΟ, κρατικοί μηχανισμοί κ.ά). Συνεπώς, στην διεξαγωγή, της συγκεκριμένης ποιοτικής έρευνας συμμετείχαν τέσσερις έφηβες, όπου διέμεναν στη δομή του Ελαιώνα ερχόμενες από το Αφγανιστάν και από το Ιράν. Αξίζει να σημειωθεί, πως πρόκειται για μια παρέα προσφυγισσών εντός του καμπ, από τις οποίες όμως πλέον δεν μένει καμία εκεί.

Για να διερευνήσουμε τα παραπάνω επιλέξαμε να κάνουμε συνεντεύξεις την περίοδο που ήμασταν σε καραντίνα, σε μία συνθήκη δηλαδή που είχε επιβληθεί σε όλους μας, αλλά αναγνωρίζουμε πως δεν την βιώσαμε όλοι με τον ίδιο τρόπο. Συνεπώς, ένας ακόμη λόγος για την επιλογή των υποκειμένων μας αποτελεί το γεγονός πως η δράση των προσφυγισσών περιοριζόταν κυρίως εντός των ορίων του καμπ κατά τη διάρκεια της καραντίνας με ακόμη πιο αυστηρό έλεγχο, δημιουργώντας επιπλέον κοινωνικούς περιορισμούς και διαχωρισμούς. Παράλληλα, επιλέξαμε το καμπ του Ελαιώνα, και όχι κάποιο άλλο καμπ προσφύγων, διότι έχουμε βρεθεί παλιότερα σε αυτό το χώρο και έχουμε αλληλεπιδράσει με τα υποκείμενα με διάφορους τρόπους. Συγκεκριμένα, είχαμε βρεθεί εκεί μέσω των μαθημάτων και των πρακτικών της σχολής, αλλά και λόγω της εμπειρίας από την συμμετοχή στην παιδαγωγική ομάδα φοιτητ(ρι)ών αλλά και απόφοιτων του τμήματος που πραγματοποιεί παιδαγωγικές δράσεις εκεί. Η δράση της συγκεκριμένης ομάδας αναλύεται παρακάτω.

Στην συνέχεια, θα παρουσιάσουμε συνοπτικά το περιεχόμενο της εργασίας μας. Το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας αφορά την βιβλιογραφική μελέτη κυρίως σε σχέση με κοινωνιολογικές θεωρίες του χώρου, τις έμφυλες ταυτότητες και την κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζουμε τη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε για την διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας, τα μεθοδολογικά μας εργαλεία, το δείγμα, τον τρόπο ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων, αλλά και τις δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε μέχρι την ολοκλήρωση της έρευνας. Στο τρίτο μέρος,

αναλύουμε τα ερευνητικά δεδομένα που συλλέξαμε. Συγκεκριμένα, αναλύουμε τις συνεντεύξεις μέσα από τρεις άξονες που προέκυψαν. Έτσι, ερευνήσαμε τη σχέση των συνομιλητριών με τον Ελαιώνα, την έμφυλη ταυτότητα τους και την υιοθέτηση πρακτικών για τη διαπραγμάτευση των ορίων που τους επιβάλλονται. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα, τα οποία προκύπτουν από τις παραπάνω διαδικασίες που έχουν σκοπό να απαντήσουν στο ερευνητικό ερώτημα: «Πώς οι τέσσερις έφηβες προσφύγισσες οικειοποιούνται τους χώρους τους οποίους κινούνται έξω και μέσα στο καμπ και πως μέσω της οικειοποίησης αυτής αναπαράγουν αντιστάσεις απέναντι σε περιορισμούς και όρια που τους επιβάλλονται;». Σκοπός των οποίων είναι να απαντήσουμε στο ερευνητικό ερώτημα και να παραθέσουμε τυχόν προβληματισμούς και ερωτήματα για μετέπειτα έρευνες.

Αποσαφήνιση των όρων:

Θεωρούμε απαραίτητο να αποσαφηνίσουμε τους όρους που επιλέξαμε να χρησιμοποιούμε συχνά στην έρευνά μας. Με άλλα λόγια, να καταθέσουμε το σκεπτικό των επιλογών μας.

Προσφύγισσες: συχνά μέσα στην έρευνα αναφερόμαστε στις συνομιλήτριες μας με τον όρο προσφύγισσες. Αρχικά, θα αναφερθούμε στο προσφυγικό καθεστώς και μετέπειτα στην επιλογή του θηλυκού γένους. Για τον όρο αυτό, είναι σημαντικό να ειπωθεί πως από την στιγμή άφιξης τους στα σύνορα γίνεται διαχωρισμός σε «πρόσφυγ(ισσ)ες» και «μετανάστ(ρι)ες». Δεν θα ασχοληθούμε όμως, αυτή την στιγμή με την διάκριση των δύο όρων, αλλά θα σταθούμε στην ευαλωτότητα η οποία συνοδεύει την ιδιότητα του πρόσφυγα. Συγκεκριμένα, ως πρόσφυγες σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία και τον ΟΗΕ κατατάσσονται όσοι δεν απαιτείται να φέρουν έγγραφα μόνιμης εισόδου στη χώρα, καθώς πρόκειται για πολίτες τρίτης χώρας¹, οι οποίοι εγκαταλείπουν τις χώρες τους, εξαιτίας φόβου δίωξης που μπορεί να σχετίζεται με την φυλή, τη θρησκεία και την εθνικότητα και με την είσοδο τους υποβάλλουν αίτημα για χορήγηση ασύλου. Μέχρι να ολοκληρωθεί η διαδικασία χορήγησης ασύλου, τοποθετούνται στα διάφορα

---

¹ τρίτη χώρα: εννοούμε τις χώρες που βρίσκονται εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με τα νομικά κείμενα.

προσφυγικά καμπ. Μάλιστα, τα καμπ θεωρούνται ως μια προσωρινή λύση στην έκτακτη συνθήκη από την οποία οι πρόσφυγ(ισσ)ες θα είναι περαστικοί/ες. Αυτό συμβαίνει είτε επειδή αναμένουν τα χαρτιά τους για να πάρουν το άσυλο στη χώρα, είτε επειδή αναμένουν να πραγματοποιηθεί η επανένωση τους με την υπόλοιπη οικογένεια τους που βρίσκεται σε άλλη χώρα. Μάλιστα, λόγω της καθυστέρησης, από τις αρχές, της εξέτασης των αιτημάτων τους αυτή η συνθήκη της προσωρινότητας και της αναμονής γίνεται όλο και πιο μόνιμη, ζώντας έτσι σε μια ενδιάμεση κατάσταση, ακροβατώντας στο παρόν και στο παρελθόν, στο εντός και το εκτός με θολό το μέλλον.

Αντιλαμβανόμενες, λοιπόν, πως αυτή η συνθήκη συμπεριλαμβάνει πολλά κοινωνικά εμπόδια για τα οποία θέλαμε να τονίσουμε, χρησιμοποιούμε τον όρο προσφύγισσες. Γνωρίζουμε, όμως, πως ο όρος αυτός μπορεί να έχει κάποια όρια και να παράξει και συγκεκριμένα νοήματα, για αυτό θέλουμε να διευκρινίσουμε πως αναπαράγοντας αυτό τον όρο, σε αντίθεση με την κρατική πολιτική, δεν αντιλαμβανόμαστε τους/τις πρόσφυγ(ισσ)ες ως ένα ενιαίο, ομοιογενές πλήθος το οποίο εισέβαλε «παράνομα» στην χώρα και το οποίο αποτελεί το μοναδικό στοιχείο της ταυτότητας τους. Αντιθέτως, τις αντιλαμβανόμαστε ως ξεχωριστές οντότητες με πολλαπλές ταυτότητες και κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως η καταγωγή, το φύλο, η θρησκεία, η κοινωνική τάξη, το επάγγελμα κ.ά., εξαιτίας των οποίων μάλιστα υφίστανται και άλλες διακρίσεις.

Ακόμη, αναγνωρίζουμε πως μεγαλώνοντας σε μια Δυτική κοινωνία, η ματιά μας ως ερευνήτριες θα είναι επηρεασμένη από πολλές στερεοτυπικές αντιλήψεις, τις οποίες όμως μέσα από την έρευνα μας προσπαθούμε να αποδυναμώσουμε μη αναπαράγοντας το δίπολο Ανατολή - Δύση, οπισθοδρόμηση - ανάπτυξη και αφήνοντας τα υποκείμενα της έρευνας να μιλήσουν για την ζωή τους. Αυτό αποτελεί και έναν άλλο λόγο για τον οποίο θέλαμε να αποσαφηνίσουμε τον όρο «προσφύγισσες» που χρησιμοποιούμε, αναγνωρίζοντας και τη δική μας προνομιούχα θέση, ως λευκές γυναίκες, σε μια Δυτική κοινωνία που φοιτούν σε Πανεπιστήμιο. Επιπλέον, διευκρινίζουμε πως επιλέξαμε στοχευμένα να χρησιμοποιούμε όσο περισσότερο μπορούμε το θηλυκό γένος, εφόσον οι συνομιλήτριες μας ταυτίζονται με αυτό. Αλλά και λόγω του κοινωνικού τους φύλου, θέλουμε να εστιάσουμε στις επιπλέον ανισότητες που αυτό μπορεί να δημιουργεί. Για αυτό τον λόγο, λοιπόν, αναφερόμαστε στα υποκείμενα της έρευνας με τον όρο «προσφύγισσες» και όχι «πρόσφυγες».

Έφηβες: για τον όρο έφηβες θα θέλαμε, επίσης, να τονίσουμε ότι η βιβλιογραφική μας επισκόπηση βασίζεται στην κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας, καθώς σύμφωνα με

την Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η ανηλικότητα τοποθετείται μέχρι τα 17 χρόνια. Τις εντάσσουμε, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο, δηλαδή της παιδικής ηλικίας, προκειμένου να αναγνωρίσουμε τα δικαιώματα τους ως «προστατευόμενη» ομάδα. Παράλληλα, αναγνωρίζουμε την αδυναμία της χρήση του όρου «παιδί» για να τις προσδιορίσουμε, καθώς με αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζεται η παιδική ηλικία ως μια βιολογική κατηγορία, πράγμα το οποίο στην ανάλυση μας τοποθετείται υπό αμφισβήτηση. Ο τρόπος που προσεγγίζεται η κοινωνική κατηγορία «παιδική ηλικία» αναλύεται και παρακάτω στην ενότητα «Γεωγραφίες παιδιών και παιδική ηλικία».

1. Θεωρητικό πλαίσιο

1.1 Χωρική στρόφη των κοινωνικών επιστημών

Μέχρι και τη δεκαετία του '70 στις επιστήμες του χώρου επικρατούσε η θετικιστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία ο χώρος γινόταν αντιληπτός ως μια μετρήσιμη και οικουμενική γεωγραφική επιφάνεια. Η προσέγγιση, αυτή αμφισβητήθηκε τη δεκαετία του '70 από μαρξιστές γεωγράφους, οι οποίοι υποστήριζαν ότι ο χώρος δεν αποτελεί απλώς μια μετρήσιμη γεωγραφική επιφάνεια, αλλά διαμορφώνεται με βάση τις κοινωνικές σχέσεις και τις υλικές κοινωνικές πρακτικές. Υπό αυτό το πρίσμα, ο χώρος είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων και μάλιστα επενδύεται με κοινωνικά και πολιτισμικά νοήματα (Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης, 2010). Ωστόσο, τη δεκαετία του '80 αρχίζει να διερευνάται η κοινωνιο-χωρική διαλεκτική, σύμφωνα με την οποία το χωρικό κατασκευάζεται κοινωνικά αλλά και το κοινωνικό, επίσης, χωρικά (ο.π.). Αναδεικνύεται, δηλαδή, η αμφίδρομη σχέση χώρου και κοινωνικών σχέσεων και υποστηρίζεται ότι ο χώρος δεν είναι μόνο αποτέλεσμα κοινωνικών νοημάτων και διεργασιών αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη τους (Soja, 2011), καθώς οι κοινωνικές σχέσεις συμβαίνουν στο χώρο. Στο πλαίσιο αυτό, ο χώρος δεν αποτελεί μια ακόμα διάσταση των κοινωνικών σχέσεων αλλά ένα τρόπο ανάλυσης και κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων (Λεφέβρ, 2000 από Χαϊδοπούλου, 2013). Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή την νέα χωρική προσέγγιση ο χώρος αποτελεί κοινωνική κατασκευή και σχετίζεται άμεσα με την κατανόηση των διαφορετικών συλλογικών και ατομικών βιωμάτων των υποκειμένων. Κατά συνέπεια, οι κοινωνικές σχέσεις πραγματοποιούνται χωρικά και ο ίδιος ο χώρος παράγεται στο σημείο συνάντησης

πολλαπλών διαδρομών και ιστοριών. Επομένως ο χώρος βρίσκεται σε διαρκή διαδικασία γίνεσθαι (Massey, 1999).

Επομένως, η «χωρική στροφή», όπως ονομάζεται η προσέγγιση του χώρου ως προϊόν που βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση με τις κοινωνικές σχέσεις, ανέδειξε τον χώρο ως σφαίρα της ενδεχομενικότητας και της πολλαπλότητας αλλά και την πολλαπλότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων σε σχέση με τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα βιώνουν, συνδέονται, δρουν και χρησιμοποιούν τους χώρους συλλογικά ή ατομικά (Massey, 1995). Αναφερόμενοι στην έννοια της κοινωνικής ταυτότητας, εννοούμε εκείνη την ταυτότητα που συντίθεται από μια πληθώρα στοιχείων, όπως η θρησκεία, η εθνικότητα, η γλώσσα, το επάγγελμα, η κοινωνική τάξη και το φύλο. Μάλιστα, η ταυτότητα αυτή τείνει να μην παραμένει σταθερή αλλά να αλλάζει στο χρόνο και στο χώρο πράγμα που την καθιστά ρευστή (Μαλούφ, 1999). Συνεπώς, η θεώρηση των ταυτοτήτων ως ρευστές και πολλαπλές μας επιτρέπει να αποφύγουμε δίπολα και στερεοτυπικές αντιλήψεις γύρω από τις ταυτότητες.

Συνεχίζοντας, σύμφωνα με τη νέα «χωρική στροφή» οι χώροι προσεγγίζονται και ως πολλαπλές διασταυρώσεις των σχέσεων μεταξύ δρώντων υποκειμένων με ετερογενή προέλευση. Έτσι, παρόλο που οι χώροι φαίνεται να έχουν μια συγκεκριμένη σημασία, στην πραγματικότητα βρίσκονται σε συνεχή αλλαγή (Harvey, 2005). Επιπλέον, ο χώρος είναι εξίσου σημαντικός όσο και ο χρόνος, καθώς χρονοποιώντας το χώρο αναγνωρίζεται και η πολλαπλότητα του (Massey, 1999), καθώς ο χώρος δεν έχει την ίδια σημασία σε όλη διάρκεια του χρόνου. Για παράδειγμα, μια πλατεία δεν νοηματοδοτείται με τον ίδιο τρόπο το πρωί που υπάρχουν οικογένειες με παιδιά και με τον ίδιο τρόπο το βράδυ που βρίσκονται παρέες ενηλίκων.

1.2 Έμφυλες ταυτότητες

Στο παρόν κεφάλαιο, θα γίνει αναφορά συγκεκριμένα στις έμφυλες ταυτότητες, διότι προέκυψε ως βασικός άξονας στην έρευνα μας. Επιπλέον, η έμφυλη ταυτότητα των υποκειμένων της έρευνας μας φάνηκε να επηρεάζει και καθορίζει την καθημερινότητα τους.

Ως κοινωνικά κατασκευασμένος ο χώρος, έτσι και το φύλο όσο και η σεξουαλικότητα κατασκευάζεται με αναφορά στο χώρο. Όπως, άλλωστε, επισημαίνει η Elspeth Probyn

«οι συνθήκες που διαμορφώνουν το χώρο ως έμφυλο ή σεξουαλικοποιημένο είναι ιστορικά, υλικά και πολιτικά διαφορετικές» (Κάντσα, 2010 από Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης, 2010). Συμπληρωματικά, οι κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον χώρο, η μορφή του περιβάλλοντος, οι αναπαραστάσεις του περιβάλλοντος, οι τρόποι που τους νοηματοδοτούμε και μιλάμε για αυτούς, η τοποθέτηση του σώματος μας εντός αυτού είναι μέρος της κοινωνικής κατασκευής των έμφυλων κοινωνικών σχέσεων. Μάλιστα, η διαδικασία σχηματισμού των έμφυλων ταυτοτήτων και των έμφυλων κοινωνικών σχέσεων είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στην καθημερινότητα και στα «τελετουργικά» της που είναι δύσκολο για την πλειοψηφία των ατόμων να συνειδητοποιήσουν και να κατανοήσουν ότι πρόκειται για κοινωνικά κατασκευασμένες ταυτότητες (Butler, 1990 από Αθανασίου, 2006). Συνεπώς, το σώμα, στην παρουσία του στον κοινωνικό κόσμο, είναι ταυτόχρονα έγχωρο και έμφυλο.

Εν συνεχεία, οι κοινωνικές πρακτικές που επιτελούνται εντός των χώρων ορίζουν και το ποιος «είναι στη θέση» του και το ποιος «δεν βρίσκεται στη θέση του», ενώ ταυτόχρονα οι ίδιοι οι χώροι κατασκευάζονται και νοηματοδοτούνται μέσα από τις πρακτικές που ορίζουν τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικούς ή άνισους (Καντσα, 2005 από Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης, 198). Μέσα σε αυτά τα όρια, λοιπόν, τα υποκείμενα δρουν με τρόπους που ευθυγραμμίζονται με τις κυρίαρχες κανονιστικές πρακτικές επιτελέσεις και στην κατεύθυνση της αποδοχής των έμφυλων σχέσεων εξουσίας αλλά υιοθετούν και πρακτικές αμφισβήτησης των καταπιεστικών ορίων και των νοηματοδοτήσεων αυτών (Butler, 1988). Δίχως αμφιβολία, ο χώρος είναι απαραίτητος για την ανάπτυξη της κοινωνικής ζωής όσο και ο χρόνος του. Τα άτομα εγκλωβίζονται σε μια πολύπλοκη συνθήκη χώρου και χρόνου. Εάν ο ρυθμός και η επαναληψιμότητα του είναι τα χρονικά στοιχεία που καθορίζουν την αναπαραγωγή και την διαιώνιση των ταυτοτήτων, τότε ο χώρος είναι το πεδίο στο οποίο το άτομο τις επιτελεί μέσω του σώματός που επηρεάζει την κοινωνική τους διαφοροποίηση ενώ παράλληλα, συγκεκριμένες συνθήκες χώρου/χρόνου σε πηγές εξουσίας και ελέγχου. Συνεπώς, μέσω της συνθήκης χώρου και χρόνου, η ιεράρχηση των ατόμων στο κοινωνικό οικοδόμημα, η ταξινόμηση μέσω της οποίας κατηγοριοποιούμαστε με βάση την ταυτότητά μας, έχει σαν αποτέλεσμα μια ανάλογη ταξινόμηση μέσα στο χώρο (Massey, 1994).

Παράλληλα, ο έμφυλος χώρος και οι έμφυλες ταυτότητες αποτελούν ένα σύνολο εννοιών και νοημάτων τα οποία σχηματίζονται τη στιγμή της επιτέλεσης τους στα

πλαίσια μιας αμφίδρομης σχέσης. Άρα το γεγονός ότι ο χώρος κατοικείται και χρησιμοποιείται από συγκεκριμένα άτομα, σε συγκεκριμένες περιστάσεις επιτρέπει στην ανάγνωσή του να είναι ανοιχτή (Σταυρίδης, 2010). Κατά συνέπεια, η διπολικότητα των έμφυλων ταυτοτήτων δημιουργεί ευκαιρίες και περιορισμούς στο χώρο, μέσω της αίσθησης της αναίρεσης της ίδιας της έμφυλης ταυτότητας, όταν κάποιο από τα χαρακτηριστικά της τείνει να διαφοροποιείται.

1.3 Η πόλη ως πεδίο εκδήλωσης άνισων κοινωνικών σχέσεων: εξουσία και αντίσταση

Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, η προσέγγιση της κοινωνιο-χωρικής διαλεκτικής του Λεφέβρ αναδεικνύει και ζητήματα εξουσίας, αλλά και αντίστασης. Όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, ο Λεφέβρ υποστηρίζει πως για την κατανόηση της κατασκευής της καθημερινότητας των υποκειμένων αρκεί να την εξετάσουμε μέσα από το τρίπτυχο «πρακτικές-βιώματα-αναπαραστάσεις», προκειμένου να κατανοήσουμε πως παράγεται ο κοινωνικός χώρος. Μάλιστα, θεωρεί πως οι πρακτικές, τα βιώματα και οι αναπαραστάσεις βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση (Χαϊδοπούλου, 2013).

Συνεχίζοντας, ο χώρος της πόλης, αποτελεί πεδίο ανάδυσης και εκδήλωσης κοινωνικών συγκρούσεων με στόχο τον έλεγχο, την οικειοποίηση και τη χρήση του. Επομένως, οι χώροι παράγονται μέσα από κοινωνικές σχέσεις και διεργασίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται κατά βάση από σύγκρουση και ανισότητα (Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης, 2010). Πιο συγκεκριμένα, ο αστικός χώρος χαρακτηρίζεται, όχι μόνο από υλικότητα, αλλά και από θεσμικές ρυθμίσεις, συμβολικούς κώδικες και από τις κοινωνικές πρακτικές που λαμβάνουν χώρα εντός αυτών δημιουργώντας μια σειρά από άλλα δίπολα όπως εντός/ εκτός, ένταξη/ αποκλεισμός, ντόπιος/ξένος. Το τελευταίο δίπολο αναδεικνύεται στο θέμα που μελετάμε, όχι μόνο επειδή οι ερευνόμενες θεωρούνται ως κάτι ξένο για την ελληνική κοινωνία, αλλά και επειδή έχοντας βιώσει την συνθήκη της προσφυγιάς και διαμένοντας στο καμπ του Ελαιώνα, τοποθετούνται ως κάτι άλλο, ανοίκειο, διαφορετικό, απόλυτα διαχωρισμένο από το εθνικό «εμείς» αναπαράγοντας έτσι ένα ακόμη δίπολο το «εμείς» και οι «άλλοι», απομονώνοντας όλους αυτούς τους «άλλους» στο περιθώριο, στην συγκεκριμένη περίπτωση στα καμπ (Φραγκουδάκη, 2004).

Έτσι, όπως υποστηρίζεται στο άρθρο του Καλαντίδη και της Βαΐου με τίτλο «Πόλεις των άλλων», στο δημόσιο χώρο φαίνεται να έχουν δικαίωμα πρόσβασης άτομα τα οποία εμπίπτουν στα πρότυπα της κανονικότητας, δηλαδή στο πρότυπο του λευκού, ντόπιου, αστού και ετεροφυλόφιλου ενήλικου άντρα και φαίνεται να αποκλείονται οι λεγόμενοι «άλλοι», οι «ξένοι», με άλλα λόγια οι «outsiders», οι οποίοι μέσω της ενσώματης παρουσίας τους και εξωτερικεύοντας συγκεκριμένες πρακτικές επιδιώκουν ορατότητα αμφισβητώντας τους αποκλεισμούς, τις αποδεκτές αναπαραστάσεις και τις καθιερωμένες ιεραρχίες. Κατά συνέπεια, το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών επικεντρώθηκε στην αναζήτηση των κοινωνικών διεργασιών που αποδυναμώνουν και περιθωριοποιούν ομάδες εντός του αστικού χώρου, αλλά και στην ανάδειξη πρακτικών αντίστασης και διαπραγμάτευσης κοινωνικά ευάλωτων ομάδων με στόχο τη χρήση και οικειοποίηση ορισμένων τμημάτων του αστικού χώρου συγκροτώντας έτσι γεωγραφίες αντίστασης. Υπό αυτό το πρίσμα, η κατασκευή του χώρου αποτελεί και πεδίο άσκησης σχέσεων εξουσίας (Βαΐου και Καλαντίδης, 2010)

Η Βαΐου και ο Καλαντίδης υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να κατανοήσουμε το δημόσιο χώρο ως «τόπο» στον οποίο συγκροτούνται τα δίπολα, καθώς οι καθημερινές πρακτικές που συμβαίνουν εντός του αποτελούν πρακτικές αμφισβήτησης των κυρίαρχων αναπαραστάσεων. Μάλιστα, αυτές οι πρακτικές αποτελούν και πρακτικές παραγωγής νέων χώρων που δεν αποκλείουν. Παράλληλα, φαίνεται πως η ορατότητα είναι μια πρώτη συνθήκη για συμμετοχή στην δημόσια σφαίρα και κατ' επέκταση στην πολιτική, γεγονός που θα δούμε και στο κομμάτι της ανάλυσης, όπου οι τέσσερις έφηβες μέσω ποικίλων πρακτικών, αμφισβητούν όρια, προκειμένου να γίνουν «ορατές» για να ακουστεί η «φωνή» τους. Όπως, μάλιστα, αναφέρεται στο συγκεκριμένο άρθρο, όσο τα υποκείμενα συμμετέχουν στο δημόσιο χώρο είτε με απλώς με την ενσώματη παρουσία τους, είτε με τις πρακτικές και τους συμβολισμούς τους, ο χώρος δεν μπορεί να ιδωθεί μόνο ως κάτι υλικό, καθώς μέσω της παρουσίας τους τα υποκείμενα παράγουν νέες χωρικές επαναδιαπραγματεύοντας έτσι τα παγιωμένα νεωτερικά δίπολα όπως δημόσιο/ ιδιωτικό, ντόπιος/ ξένος κ.λπ., μέσω της διεκδίκησης της ορατότητας τους.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε σημαντικό να αναφερθεί η θέση του Μισέλ Ντε Σερτώ (1988) για την έννοια της αντίστασης σε σχέση με το χώρο. Συγκεκριμένα, εστιάζει στις πρακτικές της καθημερινής ζωής μέσω των οποίων τα υποκείμενα οικειοποιούνται έναν χώρο που δεν τους ανήκει και δεν τον ελέγχουν, ενώ την ίδια στιγμή βρίσκονται υπό επιτήρηση. Πιο συγκεκριμένα, για τον Μισέλ Ντε Σερτώ «η εξουσία συνδέεται με

πολιτικές, οικονομικές και επιστημονικές εκλογικεύσεις που παράγουν διαιρέσεις και σύνορα» (από Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης, 2010, σελίδα 21), δηλαδή στρατηγικές υποκειμένων είτε σε ατομική είτε σε συλλογική δράση με επιθυμία επιβολής και δύναμης μέσω των οποίων ο χώρος οριοθετείται ως εύτακτος και χρησιμεύει ως βάση για την ανάπτυξη σχέσεων με έναν εξωτερικό «Άλλο». Οι «Άλλοι» όμως δεν υφίστανται απλώς παθητικά την εξουσία, αλλά υιοθετούν πρακτικές αντίστασης, δημιουργώντας εναλλακτικές χωρικότητες. Αντιθέτως, δημιουργούν χώρους αυτό-οργάνωσης με πολιτικό προσανατολισμό (Παρσάνογλου και Πετράκου, 2010). Για την κατανόηση της υλικότητας του χώρου ως συστατικού στοιχείου των σχέσεων εξουσίας είναι σημαντικό να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους η οργάνωση του χώρου επηρεάζει την αντίληψη του άλλου ως «απειλητικού», «ξένου» και «διαφορετικού» αλλά και του τρόπου με τον οποίο τα δρώντα υποκείμενα οριοθετούν το χώρο και συγκροτούν τον εαυτό τους απέναντι στον «Άλλον». Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η εγκατάσταση «νεοαστών» σε περιοχές αρκετά υποβαθμισμένες. Μάλιστα, παρατηρούμε πως αυτές οι περιοχές επιλέγονται ως χώροι εγκατάστασης μπαρ, εστιατορίων και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, δραστηριότητες οι οποίες θεωρούνται χαρακτηριστικό μιας διαδικασίας εξευγενισμού υποβαθμισμένων περιοχών.

Μέσω αυτής της πρακτικής γίνεται φανερό πως η βίωση της ετερότητας σχετίζεται με το ζήτημα της αίσθησης του «ανήκειν», δηλαδή της οικειοποίησης του χώρου, ενώ η υποκειμενικότητα συγκροτείται μέσα από μια συνεχή οριοθέτηση απέναντι στον «Άλλον». Πρόκειται, λοιπόν, για τη συγκρότηση ενός χωρικού εαυτού μέσα μιας ιεραρχικής τοποθέτησης απέναντι του. Συνεπώς, ο (αστικός) χώρος γίνεται αντιληπτός ως ένα άνισα κατανομημένο αγαθό των άνισων κοινωνικών υποκειμένων αλλά και ως ένα σύνολο κοινωνικών διαδικασιών και πρακτικών, ο οποίος αναδεικνύει τις πολλαπλές μορφές και τους πολλαπλούς τύπους κοινωνικής δράσης.

1.4 Η σημασία της καθημερινότητας

Σύμφωνα, λοιπόν, με όλα τα παραπάνω φαίνεται πως είναι σημαντικό να εστιάσουμε στην καθημερινότητα καθώς η ίδια η καθημερινότητα αποτελεί μια συνεχή διαδικασία δημιουργίας αναπαραστάσεων, βιωμάτων και πρακτικών. Με τον όρο «αναπαραστάσεις» υπονοούνται τα νοήματα που βοηθούν να κωδικοποιήσουμε και να

κατανοήσουμε την πραγματικότητα μέσω των πρακτικών και των βιωμάτων. Επίσης, οι πρακτικές διαμορφώνουν την καθημερινότητα μας και κατ' επέκταση τους χώρους στους οποίους κινούμαστε και τα βιώματα σχετίζονται με την ετερότητα και την ποικιλία καθώς ενώ χαρακτηρίζονται από υποκειμενικότητα σχετίζονται και από την κουλτούρα εντός της οποίας ανατραφήκαμε. Σύμφωνα, μάλιστα, με το τρίπτυχο του Λεφέβρ «πρακτικές-βιώματα-αναπαραστάσεις» μας δίνεται η δυνατότητα να κατανοήσουμε την κατασκευή της κοινωνικής ζωής. Πρόκειται για τρεις πτυχές, οι οποίες βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση. Σε αυτό το σημείο, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως *«ακόμα και στον ίδιο χώρο εμφανίζονται διαφοροποιήσεις ανάλογα με την προσωπική διαδρομή των ατόμων και την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκουν»* (Χαϊδοπούλου, 2013, σελίδα 20).

Σημαντικό για τη διερεύνηση της καθημερινής ζωής των ανθρώπινων υποκειμένων αποτελεί και η κατανόηση της σύνδεσης του «τώρα» με το «εδώ» με την παράλληλη σύνδεση του «παρελθόντος», του «παρόντος» και του «μέλλοντος», καθώς αυτό που συμβαίνει τώρα επηρεάζεται από το παρελθόν π.χ. την παράδοση, και οι αναπαραστάσεις για το μέλλον σχετίζονται με το εδώ και τώρα. Επομένως, οι χρονοχώροι της καθημερινότητας συγκροτούν τη θέση από την οποία ένα άτομο συμμετέχει και αντιλαμβάνεται τον κόσμο αλλά και η ίδια η καθημερινότητα του καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνει και καθορίζει τις αντιλήψεις του για τον κόσμο. Μάλιστα, όσο πιο ρευστές είναι οι πρακτικές και τα βιώματα τόσο ανοιχτές και ευμετάβλητες είναι και οι αναπαραστάσεις, πράγμα το οποίο θα αναδειχθεί στην ανάλυση μας για τις διαφορετικές αναπαραστάσεις των κοριτσιών για το καμπ και για άλλους κοινούς χώρους που κινούνται.

Μάλιστα, όπως αναφέρει και η Χαϊδοπούλου, σημαντικές είναι και οι κοινές αναπαραστάσεις, προκειμένου οι άνθρωποι να μπορούν να συνυπάρχουν και να συνεννοούνται, καθώς η συνύπαρξη σε έναν χώρο προϋποθέτει κάποια κοινή βάση της αντίληψης της καθημερινότητας. Αυτή η κοινή βάση συγκροτείται και στην καθημερινή ζωή. Όταν αναφερόμαστε σε συνύπαρξη στον χώρο, εννοούνται πρακτικές από τη μη λεκτική επικοινωνία μέχρι και την ανάπτυξη ισχυρών δικτύων. Όσο πιο κοινά βιώματα και πρακτικές, τόσο πιο κοινές θα είναι οι αναπαραστάσεις. Για παράδειγμα, η συνύπαρξη των προσφυγισσών στον ίδιο χώρο συνέβαλε και στην ανάδειξη κάποιων κοινών αναπαραστάσεων για τη Δομή Προσφύγων του Ελαιώνα.

1.5 Γεωγραφίες παιδιών και παιδική ταυτότητα

Το επιστημονικό πεδίο «γεωγραφίες των παιδιών» (children's geographies) αποτελεί έναν διεπιστημονικό διάλογο προσεγγίσεων της παιδικής ηλικίας από το χώρο της γεωγραφίας, τις κοινωνικές επιστήμες, τις πολιτισμικές σπουδές, τις φεμινιστικές μελέτες κ.α.. Συγκεκριμένα, εστιάζοντας στις καθημερινές πρακτικές και διαδρομές, στους χώρους του σχολείου, στους χώρους παιχνιδιού, εστιάζει στην κοινωνική κατασκευή της παιδικής ταυτότητας και στη συσχέτιση της με έμφυλες, εθνοτικές, πολιτισμικές και άλλες διαφορές που διαμορφώνουν τις ετερότητες. Υπό το πρίσμα αυτής της οπτικής, αντιμετωπίζει τα παιδιά ως κοινωνικά ενεργά υποκείμενα που δεν βρίσκονται σε μια μεταβατική περίοδο ενηλικίωσης ή προετοιμασίας για την ενήλικη ζωή αλλά ως κοινωνικά αυθύπαρκτες οντότητες με ενεργό ρόλο που αντιλαμβάνονται, κατανοούν, οικειοποιούνται και συν-διαμορφώνουν τους καθημερινούς τους χώρους (Μίχα, 2018). Μια από τις πιο σημαντικές συνεισφορές της γεωγραφίας στις νέες κοινωνικές μελέτες της παιδικής ηλικίας είναι να αναδειξεί τη σημασία του τόπου. Άλλωστε, όπως πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν η παιδική ηλικία κατασκευάζεται με διαφορετικούς τρόπους σε διαφορετικούς τόπους και στο χρόνο.

Συμπληρωματικά, σύμφωνα με την κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας, η κοινωνική ταυτότητα «παιδί» αποτελεί μια από τις κοινωνικές ταυτότητες που εμφανίζεται αρχικά ως βιολογικά καθορισμένη κατηγορία. Η παιδική ηλικία θεωρείται μια κατάσταση μετάβασης προς την ενήλικη ζωή προκειμένου να φτάσουν στην κοινωνική και βιολογική ωριμότητα και να αναπτύξουν όλες τις ικανότητες τους μέσω της εκπαίδευσης, της οικογένειας αλλά και της ευρύτερης κοινωνικής ζωής. Μάλιστα, στη Δύση θεωρείται πως τα παιδιά έχουν δικαίωμα σε μια παιδική ηλικία αθωότητας και ελευθερίας από τις ευθύνες των ενηλίκων, ενώ οι ενήλικες υποχρεούνται να προστατεύουν τα παιδιά από «επικίνδυνες» γνώσεις και να τα φροντίζουν (Διδυμιώτης και Μακρυνιώτη, 2019). Αυτή η επισήμανση των παιδιών ως ενηλίκων «άλλων» αμφισβητείται από ακαδημαϊκούς που δείχνουν ότι η τρέχουσα κατανόηση των παιδιών στο Βορρά ως λιγότερο ανεπτυγμένη, λιγότερο ικανή και λιγότερο ικανή από τους ενήλικες είναι ιστορικά καθορισμένη. Επιπλέον, μια συνέπεια τέτοιων αντιλήψεων για την παιδική ηλικία είναι ότι η έρευνα για τα παιδιά έχει λιγότερη αξία από ότι σε άλλα θέματα και τα παιδιά στο παρελθόν δεν ήταν καθόλου ορατά ακόμα και σε έρευνες που αφορούσαν τις καθημερινές τους εμπειρίες (Holloway και Valentine, 2000).

Αξίζει να σημειωθεί, πως ο τρόπος και η έκταση της χρήσης των χώρων, η θέση των παιδιών σε αυτούς, η συμπεριφορά, η διαμόρφωση των επαφών τους, οι διάφορες κινήσεις των παιδιών σε αυτούς τους χώρους διαμορφώνουν τις κοινωνικές τους εμπειρίες και τις αξίες τους. Κατ' εξοχήν παράδειγμα αποτελεί ο περιορισμός της κίνησης τους από τους ενήλικες σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, κατάσταση που μας οδηγεί σε μια κατανόηση πως η παιδική ηλικία νοηματοδοτείται διαφορετικά από κοινωνία σε κοινωνία. Ένας πολύ συσχετισμένος τρόπος να σκεφτούμε τη χωροταξία και την παιδική ηλικία είναι να επικεντρωθούμε σε αυτούς τους καθημερινούς χώρους μέσα και μέσω των οποίων οι ταυτότητες των παιδιών σχηματίζονται και μετασχηματίζονται π.χ. σπίτι και παιδική εργασία. Εντός μιας τέτοιας θεώρησης, μπορούμε να δούμε με άλλο μάτι τη θέση της παιδικής ηλικίας και την αντιφατικότητα των ορίων μεταξύ παιδιών και ενηλίκων. Μια τέτοια θεωρητική μετακίνηση επιτρέπει την τοποθέτηση της παιδικής ηλικίας σε συνενώσεις του παρόντος και του μέλλοντος, εντός των ορίων αλλά και επί των ορίων, στα σημεία που οι σχέσεις ανισότητας υπάρχουν αλλά διαρκώς θέτονται υπό αμφισβήτηση και μετασχηματίζονται από κοινωνικούς παράγοντες και δρώντα υποκείμενα (Μακρυγιώτη και Διδυμιώτης, 2019). Όπως και στην δική μας έρευνα, παρατηρούμε πόσο διαφορετικά είναι τα βιώματα των εφήβων που ζουν σε ένα καμπ, από κάποιες άλλες έφηβες που δεν έχουν το ίδιο πλαίσιο ζωής.

1.6 Χωρική στροφή και Κριτική Παιδαγωγική

Ο όρος «Κριτική Παιδαγωγική» χρησιμοποιήθηκε από τον Henry Giroux και στη συνέχεια από τους Stanley Aronowitz και Peter McLaren για να χαρακτηρίσει ένα ρεύμα θεωρητικής παιδαγωγικής σκέψης και εκπαιδευτικής πρακτικής που εμφανίστηκε στην αρχή της δεκαετίας του 1980 στις Η.Π.Α.. «*Η κριτική παιδαγωγική συμβαίνει όταν η κριτική θεωρία συναντά την εκπαίδευση*» (Morgan, 2006). Πρόκειται για έναν τρόπο σκέψης που τοποθετεί υπό διαπραγμάτευση την σχέση διδασκαλίας μέσα στην τάξη, στο τρόπο που παράγεται η γνώση, τις θεσμικές δομές του σχολείου και κατ' επέκταση την ευρύτερης κοινωνίας και το έθνος-κράτος (McLaren, 1997).

Η κριτική παιδαγωγική βλέπει το σχολείο ως μια μορφή πολιτιστικής πολιτικής. Το σχολείο επιτρέπει την νομιμοποίηση ορισμένων τρόπων συμπεριφοράς στον κόσμο και συγκεκριμένες μορφές πολιτισμικού κεφαλαίου ευνοώντας με αυτόν τον τρόπο την

ύπαρξη σχέσεων εξουσίας εντός του. Συνεπώς, αυτές οι σχέσεις εξουσίας που δημιουργούνται εξυπηρετούν την παραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων, οι οποίες συνδέονται με το ρατσισμό, το σεξισμό και τον εθνοκεντρισμό και φυσικοποιούν την αδικία (Freire, 1977). Η κριτική παιδαγωγική, λοιπόν, περιλαμβάνει την αναγνώριση του τρόπου με τον οποίο το υπάρχον πρόγραμμα σπουδών και οι προσεγγίσεις στη επιτρέπουν τη νομιμοποίηση της περιθωριοποίησης ορισμένων «φωνών» και μορφών ζωής. Να οδηγηθούν, δηλαδή, παιδιά και εκπαιδευτικοί σε μια κριτική συνειδητοποίηση της κοινωνικοπολιτισμικής τους πραγματικότητας που καθορίζει τη ζωή τους όσο και την ικανότητα τους να την μετασχηματίσουν (ο.π.).

Η αναφορά στην «Κριτική παιδαγωγική του χώρου» αποτελεί μια αναγνώριση ότι ο χώρος έχει σημασία, ότι υφίσταται συνέπειες από εμάς, πως στην χωροταξία της κοινωνικής ζωής εγγράφονται σχέσεις εξουσίας και πως οι ανθρώπινες γεωγραφίες είναι επιφορτισμένες με νοήματα και ιδεολογία (Morgan, 2006). Η άποψη του χώρου ως ένα άδειο δοχείο άρχισε να αμφισβητείται από γεωγράφους που εστίασαν στην ανάλυση των κοινωνικών και οικονομικών διαδικασιών που εμπλέκονται στη δημιουργία και τη διαίωσιση της ανισότητας. Άλλωστε, οι διαφορετικές κοινωνίες μέσα στις διάφορες ιστορικές περιόδους έχουν και διαφορετικές αντιλήψεις για το χώρο (Fuchs, 2018).

Στην δική μας έρευνα, λοιπόν, μέσω της χωρικής «ματιάς» των παιδιών, και στην προκειμένη περίπτωση των εφήβων αναδεικνύεται μια διαφορετική οπτική από τις επικρατούσες αντιλήψεις που καθορίζουν τη ματιά μας, διότι οι αφηγήσεις των ανηλίκων, φαίνεται να μην συμβιβάζονται πάντα με τους τυπικούς τρόπους με τους οποίους «βλέπουμε» την παιδική ηλικία (Μίχα, 2018). Επιπλέον, θεωρούμε πως με αυτόν τον τρόπο θα τοποθετηθούν σε αμφισβήτηση το δίπολο ενηλικότητα/ ανηλικότητα, αμφισβητώντας κυρίαρχες στερεοτυπικές αντιλήψεις.

1.7 Προβληματική

Αξιοποιώντας όλες τις παραπάνω θεωρίες, έρευνες και έννοιες που παρουσιάστηκαν δομήσαμε την έρευνα μας και αναλύσαμε τα ερευνητικά δεδομένα. Προσεγγίζοντας, δηλαδή, το χώρο ως ένα πεδίο όπου οι ταυτότητες των υποκειμένων αλλά και τα νοήματα του χώρου βρίσκονται υπό συνεχή διαμόρφωση, αποφασίσαμε να εστιάσουμε

και να διερευνήσουμε πως οι συνομιλήτριες βιώνουν τον χώρο ως σχέσεις και δημιουργούν ενδιάμεσους τρίτους χώρους, τι σημαίνει αυτό για τις δομημένες ταυτότητες και τα αυστηρά όρια που συνεχώς διαπραγματεύονται μέσα στα εκάστοτε πλαίσια εξουσίας και τι αντιστάσεις δημιουργούν. Με άλλα λόγια, δεν θέλουμε να αρκεστούμε σε μια καταγραφή κοινωνικοπολιτιστικών επιρροών στις προσφύγισσες, αλλά να αναδείξουμε την εμπρόθετη δράση τους και την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων. Το δίπολο ανηλικότητας/ ενηλικότητας ενέχει το κίνδυνο να τις τοποθετήσει στη θέση του «άλλου» με μια ουσιοκρατική και ομογενοποιητική έννοια. Εμείς επιδιώκουμε να επεξεργαστούμε κριτικά αυτό το δίπολο και να αναδείξουμε πως περιορίζει τον τρόπο που σκεφτόμαστε για την ανηλικότητα. Επιπλέον, θέλουμε η επεξεργασία όλων των παραπάνω ζητημάτων να μην περιοριστεί μόνο σε ό,τι μπορεί να λεχθεί. Επομένως, κρίνουμε χρήσιμη την ένταξη της χαρτογράφησης, καθώς μέσω του σχεδίου θα μπορούσαν να αναδειχθούν στοιχεία που δεν είναι εφικτό μέσω του λόγου. Παράλληλα, επιθυμούμε να αναδείξουμε τον χώρο ως σχέσεις, ως τη σφαίρα της ενδεχομενικότητας και της πολλαπλότητας. Επομένως, η έρευνα μας μπορεί να επικεντρωθεί στους καθημερινούς χώρους που κινούνται και δρουν οι έφηβες προσφύγισσες. Επιθυμούμε να δούμε πως αυτή η χωρική ματιά συμβάλλει στην ενίσχυση των σχέσεων οικειότητας και φροντίδας των υποκειμένων με τον χώρο.

Εν συνεχεία, δεν θα μπορούσαμε να μη λάβουμε υπόψη την πραγματικότητα τους, πως εκείνες βιώνουν την καθημερινότητα τους, πως μέσα σε πλαίσια περιορισμών και απαγορεύσεων και πως η περιορισμένη ελευθερία και συμπερίληψη τους στο δημόσιο χώρο περιορίζεται ακόμα περισσότερο. Επιπλέον, θέλουμε να ερευνήσουμε πως μέσα σε ένα ασφυκτικά κοινωνικό πλαίσιο, όπως είναι η ίδια η προσφυγική συνθήκη, αλλά και πως μέσω του αποκλεισμού τους από βασικά αγαθά και υπηρεσίες αναπτύσσουν πρακτικές αντίστασης διεκδικώντας την ορατότητα και την θέση τους στο δημόσιο χώρο. Με βάση τα παραπάνω, τα ερωτήματά μας είναι τα εξής: Πώς οι ίδιες βιώνουν τη ζωή τους εντός του καμπ του Ελαιώνα και πώς εκτός του καμπ του Ελαιώνα; Πώς νοηματοδοτούν αυτούς τους χώρους; Τι πρακτικές υιοθετούν προκειμένου να οικειοποιηθούν τους χώρους; Με ποιο τρόπο οι τέσσερις έφηβες προσφύγισσες βιώνουν συνθήκες κοινωνικού και γεωγραφικού διαχωρισμού; Τι είδους όρια και περιορισμούς παράγουν οι συνθήκες αυτές; Πώς διαπλέκονται οι έμφυλες και εθνοτικές διαστάσεις της ταυτότητας τους ως έφηβες; Τι πρακτικές αντίστασης και διαπραγμάτευσης υιοθετούν οι ίδιες; Κατά πόσο επηρεάζονται αλλά και δημιουργούν αντιστάσεις μέσα

σε αυτά τα πλαίσια που εμποδίζουν την ανεξαρτησία τους για το πως θα κινηθούν στο χώρο; Καταλήγοντας εν τέλει στο εξής ερευνητικό ερώτημα: Πώς οι τέσσερις έφηβες προσφύγισσες οικειοποιούνται τους χώρους τους οποίους κινούνται έξω αλλά και μέσα στο καμπ και πως μέσω της οικειοποίησης αυτής αναπαράγουν αντιστάσεις απέναντι σε περιορισμούς και όρια που τους επιβάλλονται;

Σε συνδυασμό της βιβλιογραφίας που επεξεργαστήκαμε και των ερευνητικών μας ερωτημάτων διατυπώνουμε κάποιες υποθέσεις σχετικά με το αντικείμενο της έρευνας μας. Ίσως, ο χώρος του καμπ του Ελαιώνα είναι ένας σημαντικός χώρος για αυτές, διότι εκεί έχουν ζήσει αρκετά χρόνια από την έφηβη ζωή τους, αλλά παράλληλα τις περιορίζει στον τρόπο που ζουν. Επιπλέον, υποθέτουμε πως εξίσου σημαντικό ρόλο θα είχε και το σχολείο, καθώς θεωρούμε πως θα αναφέρεται ως μια διέξοδος από το καμπ του Ελαιώνα. Τέλος, υποθέτουμε πως θα αναδειχθεί ότι τα υποκείμενα της έρευνας βιώνουν διαφορετικά τους χώρους στους οποίους κινούνται και συγκεκριμένα ότι τους οικειοποιούνται με διαφορετικούς τρόπους.

2. Μεθοδολογία

2.1 Μεθοδολογικά εργαλεία

Στο παρόν κεφάλαιο θα περιγραφεί η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ώστε να δομηθεί η έρευνα. Αρχικά, θεωρούμε ότι για την έρευνα ας αρμόζει καλύτερα ως μέθοδος η ποιοτική έρευνα διότι επιτρέπει την εις βάθος κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Κυριαζή, 2011). Επιπλέον, η ποιοτική έρευνα επιτρέπει στους ερευνώμενους να νοηματοδοτούν τον κοινωνικό τους κόσμο μέσα από τη δική τους οπτική. *«Ο κοινωνικός κόσμος πρέπει να ερμηνευθεί από την οπτική των υπό μελέτη ατόμων, οι άνθρωποι αυτοί δεν μπορούν να εκληφθούν ως υποκείμενα που δεν έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν τις δικές τους σκέψεις για τον κοινωνικό κόσμο»* (Schuts, 1962). Άλλωστε, υπό αυτή τη σκοπιά ενδέχεται να διαπιστώσουμε ότι οι ερευνώμενοι νοηματοδοτούν και βιώνουν τις κοινωνικές συνθήκες εντός του «χώρου» τους πολύ διαφορετικά από εμάς.

Παράλληλα, για την συλλογή των ερευνητικών δεδομένων, αξιοποιήσαμε το μεθοδολογικό εργαλείο της συνέντευξης, και συγκεκριμένα της σχεδόν απόλυτα μη

δομημένης συνέντευξης. Σε αυτό το είδος συνέντευξης μπορεί να υπάρχει μόνο μια ερώτηση στην οποία ο συνεντευξιζόμενος καλείται να απαντήσει ελεύθερα και ο συνεντευκτής απλώς επανέρχεται σε σημεία που θεωρεί ότι χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης (Burgess, 1984). Παράλληλα, αξιοποιήσαμε και το ερευνητικό εργαλείο της χαρτογράφησης προκειμένου να μιλήσουμε με τις ερευνώμενες πιο εστιασμένα και να δούμε τις αναπαραστάσεις τους και τις νοηματοδοτήσεις τους και με μη λεκτικούς τρόπους, δηλαδή μέσω της χαρτογράφησης. Με βάση τα παραπάνω δημιουργήσαμε τον οδηγό συνέντευξης.

Συγκεκριμένα, οργανώθηκαν δύο συναντήσεις. Στην πρώτη συνάντηση στοχεύαμε στη συλλογή στοιχείων για την καθημερινότητα τους στο καμπ του Ελαιώνα. Αρχικά, ζητήθηκε από τις έφηβες να σχεδιάσουν ελεύθερα σε ένα χαρτί A3 τον χώρο του Ελαιώνα με τρόπο που κάποιος που δεν ξέρει το χώρο να καταλάβει πως είναι ο Ελαιώνας, ζητώντας τους, μάλιστα, να σχεδιάσουν τα μέρη που είναι πιο σημαντικά για εκείνες. Παράλληλα τέθηκαν ερωτήματα όπως «Γιατί είναι σημαντικό αυτό το μέρος για εσένα;», «Με ποιους πηγαίνεις εκεί;», «Τι κάνετε εκεί;», «Συναντάς κάποιον εκεί;», και στη συνέχεια θα γίνει μια ελεύθερη συζήτηση. «Υπάρχει κάποιο μέρος που αποφεύγεις;», «Υπάρχει κάποιο μέρος που προτιμάς/που νιώθεις καλά εκεί;», «Που βρίσκεσαι συνήθως με τους φίλους σου;», «Σε ποια μέρη πηγαίνεις πιο συχνά;», «Μπορείς να μου κάνεις τη διαδρομή που ακολουθείς;». Στην δεύτερη συνάντηση, έγινε διερεύνηση των χώρων που κινούνται εκτός του καμπ του Ελαιώνα. Η συζήτηση θα ξεκινήσει με την ερώτηση «Που πηγαίνετε συνήθως όταν βγαίνετε από το καμπ;», «Ποια είναι τα σημαντικά μέρη για εσένα εκτός του καμπ;». Αφού θα τα σχεδιάσουν, η συζήτηση θα γίνει με ανάλογες ερωτήσεις που θα γίνουν παραπάνω για το καμπ στα πλαίσια μιας ελεύθερης συζήτησης.

Επομένως, οι δύο θεματικές μας είναι: 1) Καθημερινότητα εντός του καμπ του Ελαιώνα και 2) Καθημερινότητα παιδιών εκτός του καμπ του Ελαιώνα. Με βάση αυτές τις δύο θεματικές οργανώθηκαν οι παρακάτω άξονες, προκειμένου να απαντηθούν τα ερευνητικά μας ερωτήματα. Συγκεκριμένα, οι άξονες αυτοί αφορούν: α) τις νοηματοδοτήσεις των συνομιλητριών για το καμπ και την καθημερινότητα τους σε χώρους εκτός του καμπ β) τις σχέσεις που αναπτύσσουν και τα κοινωνικά δίκτυα που συμμετέχουν και γ) τις πρακτικές που υιοθετούν στην καθημερινότητα τους προκειμένου να αντισταθούν σε όρια και περιορισμούς.

Συνοπτικά, κινούμαστε σε μια ερευνητική κατεύθυνση με ενδυναμωτικό για τις έφηβες χαρακτήρα που προσπαθεί να τις τοποθετήσει στο ρόλο των συνερευνητών αξιοποιώντας μεθόδους που δεν περιορίζονται στη γλώσσα.

2.2 Η επιλογή των υποκειμένων της έρευνας

Επιλέξαμε η έρευνα μας να γίνει με έφηβες, διότι η αορατότητα των ανηλίκων σε έρευνες είναι δεδομένη, όχι μόνο σε περιπτώσεις ερευνών που σχετίζονται με τη δημόσια και την πολιτική ζωή αλλά και σε έρευνες που αφορούν τις δικές τους καθημερινές εμπειρίες, γεγονός που αποτελεί εμπόδιο στην κατανόηση των δικών τους οπτικών τους σε σχέση με ζητήματα που τις αφορούν και του ρόλου τους. Παράλληλα, η κατανόηση του τρόπου που προσλαμβάνουν την κοινωνική πραγματικότητα αλλά και συμμετέχουν σε αυτή μας επιτρέπει να κατανοήσουμε και να σκεφτούμε πάνω στις θεωρητικές προσεγγίσεις για την καθημερινή ζωή στη δημόσια σφαίρα (Βαρβαντάκης, 2018). Όπως επισημαίνεται σε σχετικές μελέτες, οι απόψεις και οι «φωνές» των παιδιών δεν λαμβάνονται υπόψη για κοινωνικά ζητήματα που αφορούν τη ζωή τους (ο.π.).

Το δείγμα μας, αποτελείται από τέσσερις έφηβες προσφύγισσες. Την Σακίνα, την Ναρμίν, τη Γιασμίν και την Ραβίλ. Η Σακίνα είναι μια 17χρονη προσφύγισσα από το Αφγανιστάν που ζούσε στο καμπ του Ελαιώνα για σχεδόν 5 χρόνια μαζί με την 15χρονη αδερφή της Ναρμίν. Πλέον και οι δύο, μετά την πρώτη καραντίνα, ζουν στο δικό τους διαμέρισμα στο Παγκράτι με τον πατέρα τους. Υποκείμενα της έρευνας μας είναι δύο ακόμα 16χρονα κορίτσια, η Ραβίλ από το Αφγανιστάν και η Γιασμίν από το Ιράν. Η Ραβίλ μένει στο καμπ σχεδόν 4 χρόνια και η Γιασμίν 2 χρόνια. Πλέον δεν μένει καμία από αυτά τα κορίτσια στο κάμπ, ούτε στην Ελλάδα, βρίσκονται στην Γερμανία. Δεν πρέπει να παραληφθεί το γεγονός πως η Γιασμίν πριν πάει στο καμπ ζούσε σε μια κατάληψη στην περιοχή των Εξαρχείων. Τέλος, σύμφωνα με τη δεοντολογία της έρευνας τα ονόματα όσων αναφέρονται στην έρευνα έχουν αντικατασταθεί με ψευδώνυμα.

2.3 Διεξαγωγή της έρευνας

Στην παρούσα ενότητα θα περιγράψει ο τρόπος συλλογής των δεδομένων της έρευνας. Θα παρουσιαστεί ο τρόπος που προσεγγίστηκαν τα κορίτσια, η διαδικασία, τυχόν παραλείψεις, περιορισμοί αλλά και προβληματισμοί της ερευνητικής διαδικασίας.

Πρώτο βήμα, ήταν η επικοινωνία με την Σακίνα και τη Ναρμίν, τις οποίες γνωρίζει η Μαρία από τη συμμετοχή της στα Σαμματοσάββατα της ομάδας του TEΑΠΗ, προκειμένου να τις ενημερώσουμε για την έρευνα που θα διεξάγουμε και για το αν επιθυμούν να συμμετέχουν. Αφού δέχτηκαν, τους ζητήσαμε να ενημερώσουν τις φίλες τους για το αν θέλουν να συμμετέχουν. Έτσι, δέχτηκε να συμμετέχει και η Γιασμίν με την Ραβίλ.

Η έρευνα ξεκίνησε με τη συνάντηση της Μαρίας με την Σακίνα, η οποία θα γινόταν στο σπίτι της. Αξίζει να σημειωθεί πως μετά από την πρώτη συνάντηση της Μαρίας με την Σακίνα, ανασχεδιάσαμε κάποια στοιχεία στην έρευνα μας προκειμένου να διευκολύνουμε τη διαδικασία. Συγκεκριμένα, συνειδητοποιήσαμε πως η ερώτηση «Γιατί είναι σημαντικός αυτός ο χώρος για εσένα;» δεν βοηθούσε τη διαδικασία, διότι οι απαντήσεις που πήραμε ήταν «Δεν ξέρω», «Γιατί είναι σημαντικό». Επιπλέον, αποφασίσαμε να τους αφήνουμε να ολοκληρώνουν την χαρτογράφηση τους πριν ξεκινήσει η συζήτηση, και αν χρειαστεί να εμπλουτίσουμε παράλληλα. Οι συναντήσεις με την Ναρμίν έγιναν, επίσης, στο σπίτι τους. Μια δυσκολία που αντιμετωπίστηκε με τη συγκεκριμένη συνάντηση ήταν το γεγονός πως κατά τη διάρκεια της συνέντευξης βρισκόταν μπροστά ο πατέρας της, ο οποίος παρενέβη αρκετές φορές για να ρωτήσει την Ναρμίν πράγματα που δεν σχετίζονταν με την συνέντευξη. Μια επιπλέον, δυσκολία που αντιμετωπίσαμε για τις συνεντεύξεις με τις δύο αυτές προσφύγισσες, είναι πως αρρώστησε η μια εκ των δύο με κορονοϊό και έπρεπε να μείνει σε καραντίνα και επομένως καθυστέρησε η διαδικασία. Οι επόμενες δύο συνεντεύξεις, θα γινόντουσαν στο γραφείο της καθηγήτριας μας, καθώς η πρόσβαση μας μέσα στο καμπ ήταν αδύνατη. Επομένως, πήγαμε δύο διαφορετικές μέρες έξω από το καμπ να συναντήσουμε τις συνομιλήτριες και να πάμε στο γραφείο, όπου και πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις. Η δυσκολία που αντιμετωπίσαμε εδώ, ήταν αρχικά το γεγονός πως οι μετακινήσεις δεν ήταν εύκολες όπως επίσης και η διαθεσιμότητα των συνομιλητριών, με αποτέλεσμα να πραγματοποιήσουμε και τις δυο συνεντεύξεις, που είχαμε σκεφτεί να αφορούν δύο ξεχωριστές συναντήσεις σε μια.

Αξίζει να σημειωθεί, πως όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν με τη συγκατάθεση τους προκειμένου να μην χαθούν σημαντικά στοιχεία, που ενδεχομένως δεν θα προλαβαίναμε να σημειώσουμε εκείνη τη στιγμή. Για την μαγνητοφώνηση τις ενημερώσαμε και πήραμε τη συγκατάθεση τους. Επιπλέον, αξίζει να αναφέρουμε, πως η συγκυριακή κατάσταση της πανδημίας δυσκόλεψε αρκετά την διεξαγωγή της έρευνας μας, καθώς αρχικά υπήρχαν δυσκολίες στο να τις εντοπίσουμε, να επικοινωνήσουμε μαζί τους και να βρούμε κοινές ώρες. Δυσκολίες υπήρξαν και στη μετακίνηση τη δική μας εξαιτίας της καραντίνας, αλλά και των προσφυγισσών προκειμένου να μετακινηθούν εκτός του καμπ ή εκτός του σπιτιού τους. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως ζητήσαμε άδεια από τους γονείς τους και τους ενημερώσαμε για τη διεξαγωγή της έρευνας μας προκειμένου η Γιασμίν και η Ραβίλ να μετακινηθούν εκτός του καμπ. Τέλος, δεν πρέπει να παραληφθεί το γεγονός πως η συνέντευξη της Γιασμίν πραγματοποιήθηκε στην αγγλική γλώσσα και τα αποσπάσματα που αναφέρονται σε εκείνη είναι από μετάφραση.

2.4 Ανάλυση περιεχομένου

Μετά το πέρας των συνεντεύξεων, οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν, δηλαδή έγινε λεπτομερής καταγραφή του περιεχομένου της συνομιλίας. Μάλιστα, δεν εστίασαμε μόνο στο λεκτικά στοιχεία, δηλαδή στο τί λέγεται, αλλά και στα μη λεκτικά όπως οι γκριμάτσες, τα γέλια και ο δισταγμός. Η μέθοδος ανάλυσης των δεδομένων που συγκεντρώθηκαν από τις συνεντεύξεις και τις χαρτογραφήσεις μας είναι η θεματική ανάλυση.

Στην θεματική ανάλυση ο ερευνητής κωδικοποιεί το κείμενο βάσει συγκεκριμένων θεμάτων και θεματικών μοτίβων, δηλαδή επιχειρείται μια κατηγοριοποίηση του φαινομένου ή των φαινομένων που ενδιαφέρουν τον ερευνητή. Παρά το γεγονός πως οι κωδικοποιήσεις είναι αρκετά ξεκάθαρες όταν έχουν θεματικό χαρακτήρα, χρειάζεται να υιοθετηθεί μια πιο ερμηνευτική προσέγγιση. Ο αναλυτής, δηλαδή, χρειάζεται να αναζητήσει όχι μόνο το ξεκάθαρο περιεχόμενο αλλά και το λανθάνον (Bryan, 2016). Αφού απομαγνητοφωνήσαμε το υλικό μας και το διαβάσαμε, εντοπίσαμε κάποιες κοινές κατηγορίες. Στη συνέχεια, διαβάσαμε ξανά όλες τις συνεντεύξεις, προκειμένου να εντοπίσουμε ξανά τις θεματικές που προέκυψαν και τις χωρίσαμε σε αρχεία βάση θεματικών που είχαμε εκείνη την ώρα κατά νου. Κατά την ανάλυση των αποσπασμάτων

που είχαμε τοποθετήσει στις συγκεκριμένες θεματικές κατηγορίες, προέκυψαν νέοι άξονες. Οι άξονες αυτοί είναι: α) η σχέση με το καμπ του Ελαιώνα β) διαπραγμάτευση ορίων και διεκδίκηση της αυτονομίας τους γ) έμφυλες ταυτότητες .

2.5 Το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της έρευνας: το προσφυγικό στην Ελλάδα

Οι συνεχείς μετακινήσεις μεταναστών και προσφύγων στα θαλάσσια σύνορα της Ελλάδας κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 2015 δημιουργώντας ασφυκτικές πιέσεις στις τοπικές αρχές και καταδεικνύοντας τα κενά στην οργάνωση και λειτουργία της πρώτης υποδοχής (Συνήγορος του Πολίτη). Οι περισσότεροι από τους ανθρώπους που φθάνουν στην Ελλάδα είναι πρόσφυγες που διαφεύγουν από πολεμικές συρράξεις σε χώρες όπως η Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ ή καταπιεστικές κυβερνήσεις σε χώρες όπως η Ερυθραία. Οι περισσότεροι μετανάστες και πρόσφυγες που εισέρχονται στην Ελλάδα ακολουθούν τη θαλάσσια οδό της Νοτιοανατολικής Μεσογείου προς τα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, κυρίως σε Λέσβο, Κω, Χίο, Σάμο και Λέρο. Μετά την άφιξή τους σε κάποιο ελληνικό νησί, αναγκάζονται να διανύσουν με τα πόδια αποστάσεις αρκετών χιλιομέτρων ή να πάρουν το λεωφορείο που θα τους μεταφέρει σε κάποιο κέντρο καταγραφής. Μάλιστα, μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 2015, δεν διατίθενται λεωφορεία και οι οδηγοί ταξί φοβόντουσαν να τους μεταφέρουν, διότι μπορούσαν να κατηγορηθούν για παράνομη διακίνηση. Ωστόσο, κάποιοι μπορεί να περιμένουν για την καταγραφή τους μόνο μια μέρα έως και μια εβδομάδα. Στο μεσοδιάστημα, μέχρι να τους επιτραπεί να επιβιβαστούν σε κάποιο πλοίο για Πειραιά, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες μένουν σε «κέντρα υποδοχής» ή στους δρόμους και στις παραλίες. Ο συνωστισμός έχει δημιουργήσει αφόρητες συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής, τόσο μέσα στα κέντρα υποδοχής όσο και σε διάφορα άλλα σημεία στα νησιά. Συνεπώς, οι ελληνικές αρχές δημιούργησαν το συντομότερο δυνατό Δομές Φιλοξενίας. (Nada Ghandour-Demir, 2015).

Όσον αφορά τη δομή που μένουν οι έφηβες, δηλαδή την Ανοιχτή Δομή Φιλοξενίας Προσφύγων του Ελαιώνα, βρίσκεται σε μια βιομηχανική ζώνη κοντά στο κέντρο της Αθήνας. Συγκεκριμένα, βρίσκεται κοντά στον σταθμό του μετρό «Ελαιώνας» και σε διάφορες γραμμές λεωφορείων που έχουν στάση έξω ακριβώς από το καμπ ή σχετικά

κοντά και κατευθύνονται προς το κέντρο και αντίστροφα (π.χ. 813, 856) . Η είσοδος του καμπ βρίσκεται στην οδό Αγίου Πολυκάρπου, ένα δρόμο παράλληλα ενός γνωστού κεντρικού δρόμου, της Ιεράς Οδού. Ωστόσο, εκεί κοντά πέρα από την δομή δεν υπάρχει κάποια άλλη μορφή κοινωνικής ζωής. Γύρω από το καμπ δεν υπάρχει κάποια γειτονιά, δεν υπάρχουν κοντά καταστήματα, πάρκα, πλατείες, σπίτια αλλά μόνο εργοστάσια ή αποθήκες εργοστασίων με πολλές νταλίκες και φορτηγά να τριγυρνούν και αδόμητοι χώροι. Μέχρι πρόσφατα ο δρόμος που οδηγούσε στην είσοδο του καμπ ήταν χωματόδρομος.

Σχετικά με τον χώρο του καμπ, είναι ένας χώρος περικλειστος, καθώς γύρω γύρω υπάρχει ένα τοίχος που διαχωρίζει το έξω με το μέσα και φυλάσσεται 24 ώρες το 24ωρο κάθε μέρα από την αστυνομία που βρίσκεται δίπλα στην πύλη της εισόδου, στην οποία βρίσκεται και ένας φύλακας, ο οποίος ελέγχει τα άτομα κατά την είσοδο και την έξοδο τους από το καμπ. Μέσα βρίσκονται τα κοντέινερ, τα οποία είναι τοποθετημένα σε διάφορα τμήματα. Δεν πρέπει να παραληφθεί το γεγονός πως τα τμήματα των κοντέινερ έχουν ένα συγκεκριμένο γράμμα, που ονοματίζει το «τετράγωνο» που βρίσκονται και το καθένα έχει και έναν αριθμό. Μάλιστα, τα περισσότερα κοντέινερ έχουν ένα δωμάτιο, μια κουζίνα και ένα μπάνιο και σε αυτά μπορεί να μένουν από μια ή και δυο οικογένειες. Κάποια κοντέινερ χρησιμοποιούνται ως γραφεία του διοικητικού προσωπικού ή από διάφορες ΜΚΟ που χρησιμοποιούν τους χώρους κυρίως για μαθήματα ή και για άλλες δραστηριότητες με τα παιδιά. Μέσα στο καμπ βρίσκεται και το Νηπιαγωγείο του Ελαιώνα και αποτελεί παράρτημα του 54^{ου} Νηπιαγωγείου Αθηνών. Υπάρχουν ακόμη δύο μικρές παιδικές χαρές, στις οποίες οι περισσότερες εγκαταστάσεις έχουν χαλάσει ή υπολειπώνονται και υπάρχει ένα παρτέρι με φυτά που έχουν φτιάξει οι πρόσφυγ(ισσ)ες. Σημαντικό κομμάτι στο καμπ αποτελεί το γήπεδο που υπάρχει περίπου στο κέντρο της δομής. Πρόκειται για ένα μεγάλο, περιφραγμένο από συρματοπλέγμα μέρος με στρωμένο χλοοτάπητα. Κατ' εμάς αποτελεί ένα πολύ σημαντικό μέρος, διότι στις συνεντεύξεις τους αναφέρεται πολύ συχνά, αλλά και επειδή ήταν ένας χώρος που πάντα τον χρησιμοποιούσαν τα παιδιά. Πλέον, ο χώρος αυτός, μετά την φωτιά στο καμπ της Μόριας, είναι γεμάτος με σκηνές που μένουν μόνιμα όσοι έρχονται από εκείνη την δομή.

Όσον αφορά τον κόσμο που μένει στο καμπ του Ελαιώνα και κυρίως τα παιδιά, πρόκειται για ανθρώπους, που εκτός από την συνθήκη της προσφυγιάς που έχουν βιώσει, για να μπορούν να μείνουν στο καμπ του Ελαιώνα πρέπει να είναι με έναν από

τους δυο γονείς τους στην Ελλάδα, ή να είναι ορφανά από τον έναν γονιό ή και από τους δύο, που σε αυτή την περίπτωση μπορεί να συνοδεύονται από ένα συγγενικό πρόσωπο ή για λόγους υγείας. Οι οικογένειες που υπάρχουν στο καμπ είναι πολύ συχνά πολυμελής. Τα παιδιά ως προς τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά παρουσιάζουν μεγάλη ετερογένεια, είτε αφορά τις προηγούμενες σχολικές τους εμπειρίες, είτε την χώρα προέλευσης τους, την θρησκεία τους, τη μητρική τους γλώσσα. Οι χώρες από τις οποίες προέρχονται είναι κυρίως η Συρία, το Αφγανιστάν, το Ιράν, την Υεμένη, το Πακιστάν, το Μαρόκο, τη Σομαλία, τον Κονγκό και άλλες χώρες. Ως προς την θρησκεία, οι περισσότεροι πρόσφυγες είναι μουσουλμάνοι και κάποιο λίγοι χριστιανοί ή σουίτες. Τα περισσότερα παιδιά μιλούν αραβικά αλλά και φαρσί, ή νταρί, ουρντού ή αφρικανικές διαλέκτους, συνήθως τα περισσότερα απο αυτά τα παιδιά θα γνωρίζουν και λίγα αγγλικά.

Στο καμπ, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχουν κοντέινερ που ανήκουν σε ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στο χώρο. Η πιο σταθερή στο καμπ θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι η Έλιξ, η οποία μάλιστα αναφέρεται πολύ συχνά στις συνεντεύξεις των κοριτσιών. Οι ΜΚΟ που υπάρχουν στη δομή κάνουν στα παιδιά κυρίως μαθήματα αγγλικών ή ελληνικών αλλά και άλλες εκπαιδευτικές ή δημιουργικές δραστηριότητες. Πέρα όμως από τις ΜΚΟ σημαντική εκπαιδευτική δράση στο καμππραγματοποιεί από το 2015 μια αυτοοργανωμένη ομάδα φοιτητριών και φοιτητών του τμήματος Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία (ΤΕΑΠΗ) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών η οποία ονομάζεται «Σαματασάββατα». Η συγκεκριμένη ομάδα σχεδιάζει παρεμβάσεις για μικρά παιδιά (προσχολικής ηλικίας) αλλά και για μεγαλύτερα (δημοτικό, γυμνάσιο) τις οποίες πραγματοποιεί κάθε Σάββατο στη δομή του Ελαιώνα. Στόχος της μέσα από τις παιδαγωγικές δράσεις είναι αφενός η εξοικείωση των παιδιών με τα ελληνικά και αφετέρου, μακροπρόθεσμα, η ενδυνάμωση και η χειραφέτηση τους. Για να πραγματοποιηθούν τα παραπάνω η ομάδα ακολουθεί μια συγκεκριμένη μεθοδολογία η οποία αρχικά περιλαμβάνει την κατανόηση του πλαισίου, τον σχεδιασμό της δράσης, την υλοποίησή της, τον αναστοχασμό και τον ανασχεδιασμό της υπό την εποπτεία της καθηγήτρια του τμήματος Αλεξάνδρας Ανδρούσου. (Ανδρούσου, 2016).

3. Ανάλυση

3.1 Χαρτογράφηση της καθημερινότητας των κοριτσιών

Θεωρούμε σημαντικό ξεκινώντας την ανάλυση να περιγράψουμε την καθημερινότητα των κοριτσιών όσον αφορά την κίνηση τους στην πόλη, την πρόσβαση και την δράση τους σε δημόσιους χώρους. Με αυτόν τον τρόπο, επιδιώκουμε να γίνει κατανοητό το πλαίσιο στο οποίο κινείται η καθημερινότητα τους πριν προχωρήσουμε αναλυτικότερα σε επιμέρους κομμάτια που έχουμε εστιάσει.

Αρχικά, η Σακίνα είναι η μεγαλύτερη από όλες τις έφηβες, είναι 17 χρονών. Αυτό θεωρούμε πως έχει μια σημασία, καθώς όταν την ρωτήσαμε ποιοι χώροι είναι πιο σημαντικοί για εκείνη, ήταν η μόνη που ανέφερε πολύ συχνά την χώρα καταγωγής της ως απάντηση. Συγκεκριμένα, αναφέρεται πολλές φορές στις εμπειρίες και τα βιώματα της από το Ιράν, εκεί όπου γεννήθηκαν εκείνη και η αδερφή της, αλλά και από το Αφγανιστάν που έζησαν δύο χρόνια. Ακόμα η Σακίνα είναι η μόνη η οποία στη διάρκεια της συνέντευξης μας περιέγραψε αναλυτικά όλο το ταξίδι της από το Ιράν μέχρι την Ελλάδα. Όλα αυτά αφορούσαν το μεγαλύτερο κομμάτι των αφηγήσεων της, μαζί με το καμπ που πολλές φορές αναφέρει πόσο σημαντικό είναι για εκείνη, καθώς μας εξηγούσε ότι εκεί έχει περάσει τις καλύτερες στιγμές της ζωής της. Αναλυτικότερα, ως προς την κινητικότητα της στην περιοχή μάς αναφέρει πως με τις φίλες της πηγαίνουν σε πάρκα και γήπεδα που βρίσκονται κοντά στον Ελαιώνα, στον Φλοίσβο όπου εκεί πηγαίνουν και άλλοι Αφγανοί πρόσφυγες. Στο σχολείο αναφέρεται λιγότερο, και κυρίως μάς μιλάει για τους περιπάτους που έκαναν με αυτό στο κέντρο της Αθήνας. Τώρα που μένει σε ένα διαμέρισμα στο Παγκράτι δεν φαίνεται να έχει κάποια εμπλοκή με την γειτονία, καθώς οι μόνες πλέον διαδρομές που κάνει είναι από το σπίτι της προς το σχολείο και από το σπίτι της προς το καμπ. Τέλος, μια σημαντική εμπειρία που ξεχωρίζει είναι όταν είχαν πάει στον Πύργο για το Φεστιβάλ Ολυμπίας, όπου έδειξαν μια ταινία που είχαν δημιουργήσει οι ίδιες.

Η Ναρμίν είναι 15 χρονών και είναι η αδερφή της Σαζιέ. Εκείνη αναφέρεται συχνά στο καμπ και στα πράγματα που έκανε εκεί, το οποίο αποτελεί σχεδόν όλη την συνέντευξη μας. Μιλάει για τις δραστηριότητες που έκανε εκεί με τις φίλες της και για τις διαδρομές που ακολουθούσαν στα μέρη που πραγματοποιούσαν τις βόλτες τους. Για παράδειγμα, αναφέρει συχνά σε πάρκα ή αδόμητους χώρους κοντά στη δομή, όπως είναι το Γκάζι,

η Βικτώρια, η Ομόνοια. Σε αυτά τα μέρη πάει με τις φίλες της κυρίως για να «κάτσουν» εκεί, να βρουν ίντερνετ, να μιλήσουν, να χορέψουν και να τραβήξουν βίντεο. Στην Ομόνοια, όπως μας λέει, πηγαίνει κυρίως για να ψωνίσει, αφού εκεί, σύμφωνα με τα λεγόμενα της, έχει πολλά Αραβικά και Πακιστανικά μαγαζιά επειδή έχουν «ίδια» (προϊόντα) με αυτά που είχαν στη χώρα τους. Ένα εξίσου σημαντικό μέρος θεωρείται για εκείνη ο Φλοίσβος, όπου πηγαίνουν και με άλλους Αφγανούς σε διάφορες γιορτές «για να κάτσουν, να φάνε, να κάνουν πικ νικ [...]». Λίγες είναι οι αναφορές στο σχολείο και κυρίως σχετίζονται με τις εκδρομές που τους πήγαιναν στο κέντρο της Αθήνας. Για παράδειγμα, αναφέρονται στην Ακρόπολη όπου είχαν πάει στο μουσείο και μετά ήταν ελεύθερες να κινηθούν στην περιοχή και οι έφηβες είχαν ανέβει στα «βραχάκια» όπου είχαν ενθουσιαστεί, καθώς ήταν το μόνο μέρος που τους είχαν πει οι καθηγητές να μην πάνε.

Η Ραβίλ είναι περίπου 4 χρόνια στην Ελλάδα και είναι σημαντικό να επισημαίνουμε πως με την Ναρμίν είναι κολλητές φίλες, το οποίο γίνεται φανερό και στις συνεντεύξεις τους, αφού περιγράφουν συχνά τις ίδες βόλτες που έχουν πραγματοποιήσει, όπως ότι πηγαίνουν για ψώνια στην Ομόνοια και ότι πηγαίνουν μερικές φορές και στην Βικτώρια να ψωνίσουν που έχει φθηνά ρούχα. Ένα αγαπημένο μέρος που πηγαίνουν είναι ένα πάρκο στο Γκάζι με wifi, ο λόφος του Φιλοπάππου γιατί εκεί μπορούν να βλέπουν από ψηλά όλη την θέα. Η Ραβίλ συχνά αναφέρεται με λεπτομέρειες στις μετακινήσεις που κάνει στα ΜΜΜ για να μπορεί να πάει σε όλα αυτά τα μέρη, διακρίνοντας έτσι την γνώση και την οικειότητα που έχει να κινείται στο κέντρο της Αθήνας. Ακόμη, μας εξηγεί πόσο εύκολο είναι να πηγαίνει στο σπίτι της φίλης της Ναρμίν, από το καμπ στο Παγκράτι, με ένα λεωφορείο. Σε αυτή όμως την γειτονιά μας περιγράφει πως μπορεί να βγουν για βόλτα μόνο για να πάρουν κάτι απο το περίπτερο και θα επιστρέψουν ξανά στο σπίτι της Ναρμίν. Επίσης, μας εξηγεί πόσο σημαντικό είναι το ποδήλατο για εκείνες γιατί με αυτό μπορούν να πάνε σε μια παιδική χαρά που είναι άδεια, κοντά στο καμπ, να παίζουν βόλεϊ και να γυρίσουν λίγο μετά την απαγόρευση χωρίς μάσκες. Πέρα από όλα αυτά τα μέρη, μέσα από τα λεγόμενα της Ραβίλ, φαίνεται πως και ο Ελαιώνας είναι πολύ σημαντικός, γιατί κατά την διάρκεια της συνέντευξης τον περιγράφει με λεπτομέρειες, εξηγεί τις διαδρομές που κάνει μέσα σε αυτόν, καθώς και κρυφά μέρη που έχουν ανακαλύψει στα οποία δοκιμάζουν διάφορα πράγματα που είναι «μυστικά», όπως μας είπε.

Σε αντίθεση με τις άλλες δύο προσφύγισσες, η Γιασμίν που είναι και εκείνη μέρος της παρέας, αναφέρει πως μισεί το καμπ, και πολλές φορές δεν ξέρει τίποτα για αυτό και το μόνο που θέλει είναι να φύγει από αυτό. Συγκεκριμένα, περιέγραφε πως η δομή είναι πολύ μικρή για όλους τους πρόσφυγες που μένουν εκεί και ότι τα κοντέινερ είναι ασφυκτικά μικρά για δύο οικογένειες. Επίσης, αναφέρει ότι μισεί να πηγαίνει στην Ομόνοια και στην Βικτώρια, γιατί νιώθει άβολα με πολλούς πρόσφυγες που λένε στα Ιρανικά «άσχημα» πράγματα στα κορίτσια. Επομένως, τα μέρη που προτιμά να πηγαίνει με τους/τις φίλους/ες της είναι το Σύνταγμα, το Αιγάλεω, όπου εκεί βρίσκεται και το σχολείο της, αλλά και ένα πάρκο που πηγαίνουν εκεί όταν κάνουν κοπάνες. Σύμφωνα με αυτά που μας έλεγαν, πάνε στα Πευκάκια και στο πάρκο Σωτηρία, στο Ρουφ, και στο ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος. Όταν την ρωτούσαμε τι κάνει με τους φίλους της μας απαντούσε πως δεν κάνουν τίποτα ιδιαίτερο απλώς κάθονται και μιλάνε αλλά μερικές φορές κάνουν «παράνομα» πράγματα, όπως τσιγάρα, αλκοόλ και μαριχουάνα. Ακόμα έλεγε ότι της αρέσει να πηγαίνει βόλτα στα Εξάρχεια, στο λόφο Στρέφη, στην πλατεία Εξαρχείων και στο πάρκο Ναυαρίνου. Αυτά τα μέρη τα ξέρει καλά, όπως λέει, γιατί πριν από το καμπ έμενε στην Μπουμπουλίνας, εννοεί στην κατάληψη που υπήρχε εκεί. Μια αγαπημένη συνήθεια της ήταν να περπατάει στην πόλη αργά το βράδυ, κάτι που, την περίοδο των συνεντεύξεων, δεν μπορούσε να κάνει λόγω της απαγόρευσης της κυκλοφορίας που έχει επιβληθεί μετά τις 9 το βράδυ.

Καταγράφοντας, λοιπόν, τα παραπάνω τα οποία θα αναλυθούν και με λεπτομέρειες παρακάτω, θεωρούμε σημαντικό να παρατηρήσουμε πως οι συνομιλήτριες αναφέρονται πολύ σπάνια στο σχολείο, ως σημαντικό χώρο για αυτές. Υποθέτουμε πως αυτό μπορεί να συμβαίνει γιατί την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, διανύαμε την δεύτερη καραντίνα, συνεπώς οι ίδιες για πολλούς μήνες δεν είχαν κάποια επαφή με το σχολείο, ούτε δια ζώσης αλλά ούτε και ηλεκτρονικά όπως μας είχαν πει. Οι πιο πολλές αναφορές αφορούν τη Δομή του Ελαιώνα και τις βόλτες που πραγματοποιούν όλες μαζί σε διάφορα μέρη της Αθήνας.

Έχοντας λοιπόν αυτή την εικόνα για την καθημερινότητά τους βλέπουμε ότι οι συμμετέχουσες αξιοποιούν μια σειρά αγαθών ή τμημάτων της πόλης που δεν είναι ήδη «κατασκευασμένοι», αλλά κυρίως δηλαδή αδόμητους χώρους, χαλασμένες παιδικές χαρές, γήπεδα και λόφους που συνδέονται με μια περιήγηση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως άσκοπη, χωρίς συγκεκριμένο σκοπό ή στόχο, χωρίς συγκεκριμένη μορφή, αλλά σαν μια αυθόρμητη επιλογή. Μέσα από αυτή την επιλογή παρατηρούμε

πως μπορούν να απουσιάζουν έντονα άλλοι οργανωμένοι χώροι, όπως θέατρα, σινεμά κ.ά. , ή καλύτερα πως δεν επιτρέπεται η πρόσβαση τους σε χώρους όπου παράγεται η «επίσημη κουλτούρα». Με τον όρο επίσημη κουλτούρα εννοούμε τον γλωσσικό κώδικα, τις τέχνες και γενικά το «μορφωτικό κεφάλαιο» των ανώτερων κοινωνικών τάξεων. Σύμφωνα με τον Bourdieu, για το γεγονός αυτό οφείλεται η ιεραρχική κοινωνική δομή και η άνιση κατανομή των αγαθών και της εξουσίας (Φραγκουδάκη, 2007). Συνεπώς, οι ίδιες βρίσκονται αποκλεισμένες από τα πολιτισμικά αγαθά, διότι δεν αποτελούν μέρος αυτής της «επίσημης κουλτούρας», το οποίο προκύπτει εξαιτίας της ταξικής ανισότητας.

Ίσως για αυτό το καμπ για τις περισσότερες είναι τόσο σημαντικός ο χώρος, καθώς υποθέτουμε πως με κάποιο τρόπο αναπληρώνει την απουσία χώρων και διαφόρων μορφών κοινωνικοποίησης, αντισταθμίζοντας για εκείνες με έναν τρόπο την κοινωνική ανισότητα που βιώνουν. Παρόλα αυτά είναι σημαντικό να τονίσουμε πως, αν πραγματικά συμβαίνει αυτό, γίνεται με ένα πολύ συγκεκριμένο τρόπο και με συγκεκριμένα όρια, εφόσον ο χώρος του καμπ αποτελεί έναν χώρο κοινωνικού διαχωρισμού, με μια περίφραξη κυκλικά, με μια πύλη στην οποία ελέγχεται συνεχόμενα η είσοδος και η έξοδος από την δομή. Συνεπώς, και οι δυνατότητες που έχουν παραμένουν στα όρια του καμπ. Μπορεί μέσα από τις συνεντεύξεις τους να παρατηρήσουμε πόση οικειότητα έχουν αναπτύξει με την ελληνική γλώσσα, τους χώρους που κινούνται, το κέντρο της Αθήνας και γενικότερα με την Ελλάδα κουβαλώντας όμως διαρκώς την ιδιότητα της προσφυγιάς, η οποία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην συνθήκη αναμονής που βρίσκονται περιμένοντας τα χαρτιά τους, αλλά και λόγω του καμπ, στο οποίο βρίσκονται έγκλειστες. Ταυτοχρόνως, είναι ένα πλαίσιο γεωγραφικού και συμβολικού διαχωρισμού με αποτέλεσμα να διαμορφώνει άμεσα την καθημερινότητα τους.

3.2 Η δομή προσφύγων του Ελαιώνα

Οι τέσσερις έφηβες κατά την αφήγηση τους για την καθημερινότητά τους και γενικότερα τη ζωή τους, επανέρχονται στη δομή προσφύγων του Ελαιώνα, όπου δύο από αυτές κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων εξακολουθούσαν να μένουν, ενώ οι άλλες δύο έμεναν σε ένα διαμέρισμα με τον πατέρα τους στο κέντρο της Αθήνας. Φαίνεται ότι το καμπ του Ελαιώνα αποτελεί κεντρικό σημείο στις αφηγήσεις τους, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται η σημασία που έχει για την καθεμία τους. Συγκεκριμένα, αναδείχθηκε πως το καμπ εκτός από την υλική του διάσταση, τους περιορισμούς και τις δυνατότητες που τους προσφέρει, εμπεριέχει και νοήματα που αποδίδουν οι ίδιες για αυτό.

3.2.1 «Εκεί ποτέ δεν ήμουν μόνη μου» - Η σημασία της καθημερινότητας στη δομή

Παρατηρήσαμε πως η Σακίνα σε σχέση με τα υπόλοιπα κορίτσια ήταν εκείνη που αναφερόταν συχνότερα στο καμπ του Ελαιώνα. Οι αναφορές της γίνονταν κυρίως σε σύγκριση με τη ζωή της στο Αφγανιστάν και στο Ιράν και το διαμέρισμα στο Παγκράτι, όπου μένει τώρα. Υποθέτουμε πως αυτό μπορεί να συμβαίνει, γιατί η Σακίνα είναι η μεγαλύτερη από όλες και πιθανότατα να έχει μνήμες από το καμπ που την έχουν διαμορφώσει έντονα. Για παράδειγμα, αναφέρεται συχνά στις δραστηριότητες που είχε τη δυνατότητα να συμμετέχει όταν έμενε στο καμπ, οι οποίες θεωρούμε ότι είναι αρκετά σημαντικές για λόγους οι οποίοι θα αναλυθούν παρακάτω. Χαρακτηριστική είναι και η παρακάτω απάντηση της Σακίνα όταν ρωτήθηκε αν της αρέσει περισσότερο να μένει στο Παγκράτι ή στο καμπ.

Ελαιώνας [...] Γιατί εκεί ποτέ δεν ήμουν μόνη μου [...] αλλά εκεί πάντα είχαμε κάτι να κάνουμε. Δεν βαριόμασταν καθόλου [...] Εγώ πρώτα έπαιζα ποδόσφαιρο, μετά όχι. Είχε Teen Time για αυτούς που είναι 14 μέχρι 18 και κάναμε διάφορα πράγματα, ζωγραφική, βλέπαμε ταινίες, τα πάντα, τώρα δεν θυμάμαι, παιχνίδια. Αυτό ήταν πάρα πολύ καλό και Έλιζ εκεί ήμασταν με τους φίλους μας, κάναμε και μάθημα. Αυτά.

(Σακίνα, 17 ετών)

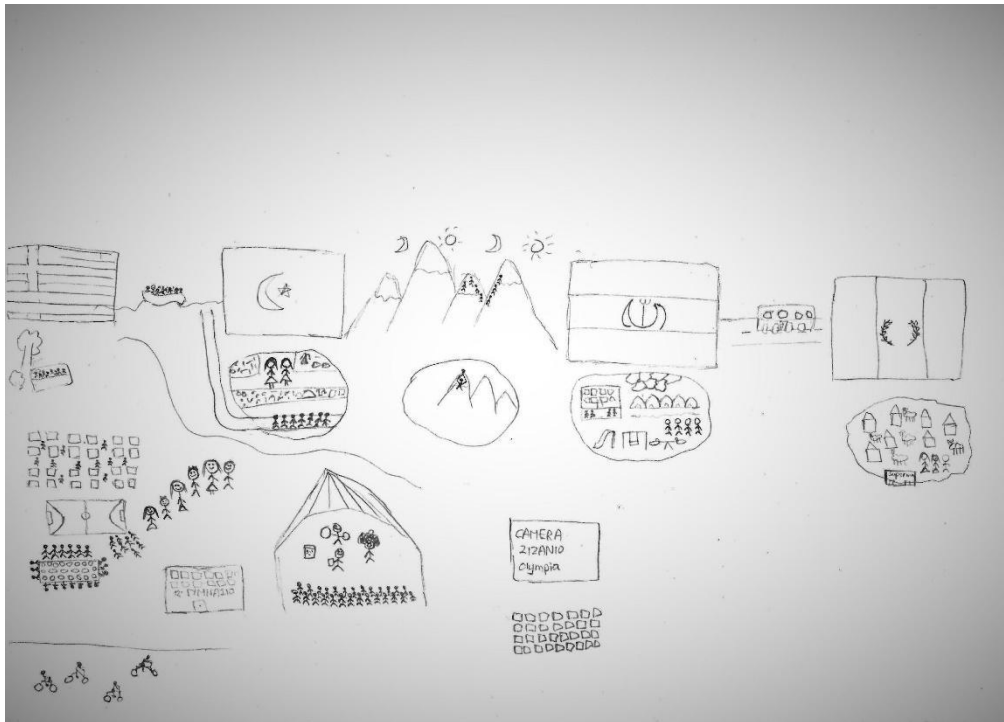
Όπως αναφέρει και σε ένα σημείο παρακάτω:

θυμάμαι το teen time, δεν ξέρω πως να το ζωγραφίσω, μπορεί ήτανε ..πως να το πω τώρα.. πιο ωραίες στιγμές που έχω περάσει στη ζωή μου ήταν στο καμπ.

(Σακίνα, 17 ετών)

Στα παραπάνω αποσπάσματα φαίνεται πως ο χώρος του Ελαιώνα είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την Σακίνα, καθώς όπως λέει το προτιμάει από το διαμέρισμα που μένει τώρα και ότι εκεί έχει περάσει τις πιο όμορφες στιγμές της ζωής της. Τι σημαίνει όμως το καμπ για την ίδια αλλά και τις υπόλοιπες έφηβες; Η σημασία του συγκεκριμένου χώρου φαίνεται να συνδέεται κυρίως με τη δυνατότητα συμμετοχής σε ποικίλες δραστηριότητες και ομάδες και την αλληλεπίδραση με άλλους/ες συνομήλικους/ες αλλά και ενήλικες. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι δράσεις αυτές συγκροτούν νέους χώρους, στους οποίους συνδέεται το «μέσα», το καμπ, με το «έξω», την ελληνική κοινωνία. Φαίνεται πως η συνθήκη αυτή είναι πιο δύσκολη σε ένα διαμέρισμα της Αθήνας, όπου όπως αναφέρει και η ίδια σε άλλο σημείο της συνέντευξης, εκεί «βαριέται και νιώθει μόνη της». Παρατηρούμε λοιπόν πως σε ένα χώρο, όπως η δομή, παρόλο που βρίσκεται εκεί αποξενωμένη, η ίδια δεν τον βιώνει έτσι, το οποίο συνοψίζεται στη φράση «γιατί εκεί ποτέ δεν ήμουν μόνη μου» αλλά αντίθετα νιώθει απομονωμένη, σε ένα διαμέρισμα μέσα στον αστικό ιστό.

Η συμμετοχή της σε πολλαπλές δραστηριότητες και συνεπώς η κοινωνική ζωή που μπορούσε να διαμορφώσει η Σακίνα στον καμπ αναδεικνύεται και από την χαρτογράφηση της, στην οποία μάλιστα αποτυπώνει κάποιες «από τις πιο ωραίες στιγμές της ζωής της», τις οποίες, όπως μας αναφέρει και η ίδια, τις έχει ζήσει στο καμπ.

Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, η Σακίνα ήταν η μόνη που επέλεξε να αφηγηθεί όλο το ταξίδι της προκειμένου να αναφερθεί στο «τώρα» και στο τι είναι σημαντικό στην καθημερινότητά της. Μάλιστα, όπως φαίνεται και στην παραπάνω χαρτογράφηση η Σακίνα επέλεξε να σχεδιάσει κάτι που ξεχωρίζει από κάθε χώρα. Όπως φαίνεται και στο σκίτσο κάτω από την ελληνική σημαία (μέσω του οποίου συμβολίζει την Ελλάδα) έχει ζωγραφίσει το καμπ και τις δραστηριότητες που έκανε εκεί, οι οποίες εμφανώς καταλαμβάνουν περισσότερο χώρο, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα και συμπεριλαμβάνουν πολλούς ανθρώπους.

Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να υποθέσουμε πως αυτή η σύνδεση της χώρας καταγωγής της με το «τώρα» αλλά και η συμμετοχή της σε πολλαπλές δραστηριότητες συνέβαλαν στην κοινωνικοποίηση και κατ' επέκταση στην εξοικείωση και την ομαλή τους ένταξη στην ελληνική κοινωνία. Παράλληλα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η εμπλοκή τους σε ποικίλες δραστηριότητες αντισταθμίζει τη συνθήκη αναμονής που χαρακτηρίζει τη ζωή των προσφύγων μέσα στις δομές φιλοξενίας. Φαίνεται η συμμετοχή στις δράσεις αυτές ότι δεν ενθαρρύνει μόνο την επικοινωνία, αλλά αποτελεί και μια διέξοδο, έναν δημιουργικό τρόπο έκφρασης και εκτόνωσης των πιθανών εντάσεων.

Όπως προσθέτει και η Ναρμίν :

Η κυρία Ειρήνη είναι η κυρία Ειρήνη [...] Εκεί κάνουμε ό,τι νομίζεις, ό,τι θες. Χορό, ζωγραφική, να μιλήσουμε, να χορέψουμε, να μιλήσουμε (γελάει), να μαλώσουμε, να παίζουμε βόλεϊ, να παίζουμε ποδόσφαιρο, να παίζουμε κιθάρα, να... ό,τι θες. [...] Είναι η πρώτη πάντα που ρωτάω «είναι η κυρία Ειρήνη εδώ;»

(Ναρμίν , 15 ετών)

Αντίστοιχα και η Ναρμίν αναφέρει πόσο σημαντικές ήταν οι δραστηριότητες που έκανε στο καμπ και συγκεκριμένα στο κοντέινερ που βρισκόταν η κυρία Ειρήνη. Παρατηρούμε πως αναφέρει πως εκτός από οργανωμένες δραστηριότητες (βόλεϊ, χορό κ.ά) αναφέρει και άτυπες, όπως τις συζητήσεις, τις διαφωνίες, και ότι άλλο μπορούσε να προκύψει. Συνεπώς, υποθέτουμε πως ίσως αυτό σημαίνει ότι έχει αναπτυχθεί ένα ασφαλές και επιτρεπτικό πλαίσιο στο οποίο τα παιδιά έχουν χώρο να αλληλεπιδράσουν μεταξύ τους και να δημιουργήσουν σχέσεις με πολλούς τρόπους. Το πόσο, μάλιστα, είναι σημαντικές οι σχέσεις φαίνεται και από τα λόγια της Ναρμίν, όπου το πρώτο πράγμα που ρωτάει όταν πηγαίνει στο καμπ είναι που είναι η αγαπημένη της κυρία Ειρήνη.

Στα αποσπάσματα αυτά, συνεπώς, διακρίνουμε πώς η ενασχόληση τους με δραστηριότητες εντός του καμπ και η αλληλεπίδραση και με κόσμο που βρίσκεται εκτός καμπ είναι σημαντική, η σημαντικότητα αυτών θεωρούμε πως συνοψίζεται και στη φράση της Σακίνα «εκεί ποτέ δεν ήμουν μόνη μου». Βλέπουμε, λοιπόν, πως ο χώρος εξαρτάται άμεσα από τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται εντός του, το οποίο θεωρούμε ότι αναδεικνύεται στη συνέχεια.

3.2.2 «Το καμπ δεν θα είναι για πάντα, αλλά οι φίλοι μένουν» - Το καμπ ως τόπος συγκρότησης κοινωνικών σχέσεων

Σύμφωνα με τα λόγια της Σακίνας φαίνεται ο χώρος να σημασιοδοτείται μέσω των σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα σε αυτόν.

[..] εμείς έχουμε πολλούς φίλους [...] και από Έλληνες, σαν εσάς (Σαματασάββατα εννοεί), ο Δημήτρης, πολλούς και το καμπ. Τώρα το καμπ δεν θα είναι για πάντα, αλλά οι φίλοι μένουν. [...] Γιατί κάποια στιγμή όλοι θα πάνε σπίτι, θα πάνε Γερμανία, κάπου, δεν θα μείνουν στο καμπ. [...] Είναι (ενν. το κάμπ) μια καρδιά...με πολλούς ανθρώπους [...] από διάφορες χώρες όχι μόνο από το Αφγανιστάν. Από παντού, γιατί εγώ είχα φίλους και από τις άλλες χώρες.

(Σακίνα, 17 ετών)

Οι αφηγήσεις των συνομιλητριών μας θεωρούμε πως αναδεικνύουν το καμπ ως έναν χώρο επικοινωνίας και κοινωνικοποίησης. Εκεί φαίνεται να μπορούν να συνυπάρχουν με ανθρώπους από διαφορετικές χώρες και να μοιράζονται μια κοινή καθημερινότητα. Μάλιστα, σύμφωνα με τη Χαϊδοπούλου (2013), η έννοια της συνύπαρξης αφορά οποιαδήποτε αλληλεπίδραση μέσα στο χώρο, από τη μη λεκτική επικοινωνία μέχρι και την ανταλλαγή ιδεών και την ανάπτυξη σχέσεων. Η καθημερινότητα μέσα στη δομή και η αλληλεπίδραση με μέλη διαφορετικών εθνοτικών ομάδων με τον τρόπο αυτό συμβάλλει στη δημιουργία κοινών βιωμάτων και αναπαραστάσεων, αλλά και ταυτόχρονα προσδιορίζει τον τρόπο που οι έφηβες βιώνουν το συγκεκριμένο χώρο. Παράλληλα, με την φράση «το καμπ δεν μένει για πάντα» θεωρούμε πως αναδεικνύεται η συνθήκη προσωρινότητας και αναμονής που βιώνουν, το οποίο θεωρούμε ότι παρομοιάζει το καμπ σαν ένα πέρασμα, σε αντίθεση με τις ανθρώπινες σχέσεις που δημιουργήθηκαν, οι οποίες μπορεί να μείνουν ανεξίτηλες στο χωροχρόνο.

Πέρα από τα λόγια της Σακίνας έτσι και η Ραβίλ αποτυπώνει μια μορφή των σχέσεων που έχουν αναπτυχθεί στη δομή προσφύγων, κάνοντας αναφορά σε ένα πολύ σημαντικό πρόσωπο για εκείνη:

Α την Κυρία Φαμέ, εδώ είναι. Πάντα και αυτή σαν τον Ντλομπάρ ότι θέλουμε μας δίνει, όλα μου τα μυστικά της τα έχω πει, στη μητέρα μου δεν τα έχω πει αλλά σε αυτήν τα έχω πει. Μεγάλη, νομίζω 36 (ενν. ετών) κάπου

εκεί και είναι κλειστό το στόμα της, δεν λέει τίποτα, ότι και αν της πεις δεν λέει τίποτα. Με τις φίλες μου και μόνη μου (ενν.πηγαίνει).

(Ραβίλ, 16 ετών)

Σε αυτό το απόσπασμα φαίνεται πως και η Ραβίλ νοηματοδοτεί τις σχέσεις που έχουν αναπτυχθεί εντός του καμπ, σχέσεις που θεωρούνται σημαντικές για τα κορίτσια, είτε αφορούν συνομηλίκους είτε όχι, σχέσεις όμως που επιτρέπουν να ειπωθούν όλα τα μυστικά τους.

Στα αποσπάσματα, λοιπόν, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως οι ίδιες ταυτίζουν το χώρο του καμπ με τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσουν στο χώρο αυτό, λέγοντας πως ο λόγος που για εκείνες είναι σημαντικό το καμπ είναι οι άνθρωποι που βρίσκονται εκεί. Φαίνεται ότι εντός του Ελαιώνα διαμορφώνονται τόποι σύνδεσης, ασφάλειας και εμπιστοσύνης που συμβάλλουν στο αίσθημα κοινότητας που αντανακλούν οι αφηγήσεις τους. Αυτό το αίσθημα θεωρούμε πως αποτυπώνεται και στα παρακάτω αποσπάσματα:

το καμπ, ξέρεις, είναι, κάπου καινούριο, ήταν κάπου καινούργιο για μας, σαν μια καινούργια ζωή και εμ ήταν διαφορετικό από άλλες φορές που ζούσαμε κάπου. Δηλαδή, στο Ιράν, ζούσαμε σε ένα σπίτι που ήμασταν μόνο η οικογένεια μας, οικογένεια μας, και στο Αφγανιστάν έτσι ήταν, στο Αφγανιστάν λίγο πιο πολύ είχαμε συγγενείς και πηγαίναμε σπίτι τους. Αλλά το καμπ και όχι μόνο το καμπ, και η Ελλάδα ήταν... λίγο άλλαξε τη ζωή μας, έγινε καλύτερο βέβαια. (γέλια)[...] Και γιατί γνωρίσαμε άλλους ανθρώπους. Είναι καλό να γνωρίζεις ανθρώπους.

(Σακίνα, 17 ετών)

Όπως αναφέρει και αλλού:

Ποτέ δεν μ' αρέσει να είμαι μόνη μου, πάντα ήθελα να είμαστε σε μια γειτονιά να έχει πολλά άτομα και να είμαστε όλοι φίλοι σαν το καμπ, πριν έρθουμε εδώ... έβλεπα ένα σίριαλ αυτό ήταν έτσι δεν ήταν καμπ αλλά ήταν μια γειτονιά και ήταν όλοι φίλοι και μετά που πήγα στο καμπ ήταν και καλύτερο από αυτό. [...] Γιατί είχε πιο πολλά άτομα. Τώρα... τους ήξερα όλους στο καμπ [...] και αυτοί όλοι ήταν φίλοι μας.

(Σακίνα, 17 ετών)

Διακρίνουμε, λοιπόν, πως το καμπ, ιδιαίτερα για την Σακίνα, είναι σημαντικό γιατί της έχει προσφέρει βιώματα «που της άλλαξαν την ζωή» βάζοντας το πάντα σε σύγκριση με τις χώρες που διέμενε πριν έρθει στο καμπ (Αφγανιστάν, Ιράν). Αναφέρει πως μέσω αυτού έχει την δυνατότητα να γνωρίζει ανθρώπους, πέρα από την οικογένεια της, ανθρώπους με διαφορετικές εθνικότητες, ηλικίες, φύλο που είτε μένουν στο χώρο του καμπίτε βρίσκονται εκεί λόγω διάφορων ΜΚΟ ή αυτοοργανωμένων ομάδων.

Όπως άλλωστε αναφέρει και ο Λεφέβρ (2000), οι κοινωνικές σχέσεις είναι αυτές που παράγουν το χώρο αλλά και πως ο ίδιος ο χώρος είναι αυτός που διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις. Μάλιστα, φαίνεται πως στη σύναψη αυτών των σχέσεων συνέβαλαν και οι διάφορες δραστηριότητες που υπήρχαν από κάποιες Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, αλλά και άλλες αυτοοργανωμένες ομάδες μέσα στο καμπ που επιτρέπουν στα κορίτσια να αλληλεπιδράσουν με ομηλικούς αλλά και ενήλικες και να αναπτύξουν κοινωνικά δίκτυα. Ειδικά μέσω της τελευταίας αλληλεπίδρασης, με κόσμο που δεν μένει δηλαδή στο καμπ, καταλαβαίνουμε πόσο πιθανό είναι να θολώνουν οι περιφράξεις του καμπ και να θολώνουν τα όρια εντός και εκτός αυτού.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το καμπ για την Σακίνα είναι μια μεγάλη γειτονιά, μια κοινότητα ανθρώπων με συνεχώς νέες γνωριμίες που γίνονται σχέσεις φιλικές και που την διαμορφώνουν. Έχει ενδιαφέρον πως ένα ένας χώρος, ο οποίος είναι περιφραγμένος και οι πρόσφυγες αναγκάζονται να μένουν εκεί, μέσα από την ματιά της Σακίνας είναι, όπως λέει και παραπάνω, μια καρδιά με πολλούς ανθρώπους.

Πέρα όμως από την παρουσία των ανθρώπων για την νοηματοδότηση των χώρων, σημαντική φαίνεται να είναι και η απουσία. Πολλές είναι οι περιπτώσεις σε

Αξίζει να σημειωθεί πως η σημασία της απουσίας της μητέρας της Ναρμίν, αναδεικνύεται και από την χαρτογράφηση της. Συγκεκριμένα, στην χαρτογράφηση της για τους χώρους που είναι σημαντικοί για εκείνη και βρίσκονται εκτός του καμπ έχει σχεδιάσει ένα σπίτι και έχει γράψει «Η μαμά» και τα ονόματα των αδερφών της. Κατ' εμάς είναι ιδιαίτερο αξιοσημείωτο το γεγονός πως το σπίτι βρίσκεται στο κέντρο του χάρτη, ανάμεσα σε όσους χώρους μας περιέγραφε ότι είναι σημαντικοί, και δίπλα στο δικό της διαμέρισμα στην Ελλάδα κάτι το οποίο, όμως, δεν συμβαίνει στη πραγματικότητα, αφού η υπόλοιπη της οικογένεια μένει στην Γερμανία.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως και στα δύο αποσπάσματα σε συνδυασμό με την χαρτογράφηση ότι αναφέρθηκαν πέρα από την σημαντικότητα του καμπ, στη σημασία που έχει για εκείνες η απουσία της μητέρας τους. Παρατηρούμε λοιπόν πως ο τρόπος που βιώνεται η καθημερινότητα στο «εδώ» και το «τώρα» ταυτόχρονα περιλαμβάνει το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον και συνδέει το κοντινό με το μακρινό. Έτσι και οι ζωές της Ναρμίν και της Σακίνας στον Ελαιώνα, και στην Ελλάδα γενικότερα, δεν μπορούν παρά να επηρεάζονται από το παρελθόν, δηλαδή τη ζωή τους με τη μητέρα τους στο Αφγανιστάν αλλά και το μέλλον, δηλαδή την προοπτική της μετακίνησης στη Γερμανία (Χαϊδοπούλου, 2013). Βιώνοντας έτσι μια κατάσταση εκκρεμότητας και αναμονής για το τι πρόκειται να συμβεί στο μέλλον, σε άγνωστο πάντα χρόνο, το καμπ, ως ένας προσωρινός χώρος, γίνεται μόνιμος τόπος διαμονής τους αλλά και διαμόρφωση της καθημερινότητάς τους. Εγκλωβισμένες στο χώρο του καμπ, βρίσκονται εγκλωβισμένες και σε μια νέα κανονικότητα στην οποία πρέπει να προσαρμοστούν, μη γνωρίζοντας αν και μέχρι πότε μπορεί να αλλάξει.

3.2.3 «Το καμπ ήταν σαν ένα οικογένεια, τους ξέραμε όλους» - Μοίρασμα

Ακόμα, μέσα από τις αφηγήσεις των προσφυγισσών γίνεται αναφορά στις συνθήκες που επικρατούν τα τελευταία χρόνια μέσα στην δομή, τον τρόπο που εκείνες βιώνουν τις αλλαγές, κάτι το οποίο θεωρούμε σημαντικό να αναδείξουμε καθώς αποδίδει ένα κομμάτι του πλαισίου της ζωής τους και αναδεικνύει την έλλειψη κρατικής μέριμνας. Θεωρούμε ακόμη πως με βάση τα προηγούμενα αποσπάσματα αλλά και με το παρακάτω μπορούμε να διακρίνουμε μια μορφή κοινοτικής ζωής.

Θεωρούμε, συνεπώς, ιδιαίτερα σημαντικό να σχολιαστούν και οι εναλλακτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης που φαίνεται να αναδύονται με τη μορφή κοινότητας. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η κοινοτική ζωή, όπως αναπτύσσεται μέσα στο καμπ, συμβάλλει και στην κοινωνική τους ενδυνάμωση, καθώς αντιμετωπίζονται πολλές κοινωνικές ιεραρχίες ως διαπραγματεύσιμες (Μίχα, 2018). Συγκεκριμένα, τα κοινωνικά δίκτυα που φαίνεται να αναπτύσσονται εντός του μέσω της συνύπαρξης ανθρώπων διαφορετικών εθνικοτήτων, καθιστούν το χώρο του καμπ ως χώρος αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης. Όπως αναφέρει και η Σακίνα: «Δεν ξέρω...στο καμπ το βλέπω σαν... πως να το πω...ξέχασα... ειρήνη [...] γιατί όλοι είναι φίλοι από άλλες χώρες και αυτό μ' αρέσει.»

Το καμπ ως χώρος αλληλεγγύης αναδεικνύεται και από το παρακάτω απόσπασμα όπου γίνεται αναφορά στο χώρο του γηπέδου, ο οποίος πλέον είναι γεμάτος με σκηνές από πρόσφυγες που έχουν έρθει και δεν υπάρχει αρκετός χώρος για να μείνουν.

Για αυτούς που είναι μέσα (ενν. στις σκηνές) είναι πολύ δύσκολο στο χειμώνα, εγώ κοιμήθηκα μια νύχτα εκεί με τις φίλες μου και κάνει πολύ κρύο, εγώ κοιμήθηκα με αυτά και μπουφάν και κουβέρτα...[...] Ναι μια φορά και έκανε κρύο και βάζουνε ζεστό νερό στο μπουκάλι και βάζουν στα πόδια αλλά δεν έχουν και νερό. Τους δίνει ένα μπουκάλι αλλά δεν έχουνε .. πως το λένε

M: Βρύση;

Σ: Ναι και... [...] Ναι και πρίζα να βάλουν τα κινητά [...] Δίνουν στους άλλους που έχουν στο κοντέινερ και αυτός...

(Σακίνα, 17 ετών)

Η ύπαρξη αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης στο χώρο του καμπ και η κοινοτική ζωή αναδεικνύεται στο παραπάνω απόσπασμα, όπου η Σακίνα αναφέρεται στον χώρο του γηπέδου, ο οποίος τώρα έχει γεμίσει με σκηνές, επειδή έχουν έρθει και άλλοι πρόσφυγες που δεν χωράνε να μείνουν μέσα σε κοντέινερ. Υποθέτουμε, μάλιστα, πως εξαιτίας των πολλαπλών προβλημάτων που προκύπτουν εξαιτίας του μεγάλου αριθμού ατόμων που διαμένουν εκεί, η φροντίδα για όλους είναι δύσκολη. Επομένως, η

αλληλεγγύη και η αλληλοϋποστήριξη προκύπτει και ως ανάγκη. Συγκεκριμένα, μέσα από τα λεγόμενα των κοριτσιών μπορούμε να δούμε το πλαίσιο ζωής στον Ελαιώνα αλλά και πως οι ίδιοι αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες, αφού όπως φαίνεται δεν υπάρχει επαρκής κρατική μέριμνα, γεγονός που αναδεικνύεται και στο παρακάτω απόσπασμα.

Όπως παρατηρείται, ο χώρος του γηπέδου επανέρχεται στο λόγο τους κυρίως ως τόπος συνάντησης, δοκιμής των ορίων αλλά και αυτονομίας, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα. Ωστόσο παρατηρούμε ότι ενώ το γήπεδο παραμένει σταθερό, στην υλική του υπόσταση, η παρουσία των σκηνών και οι πρακτικές που υιοθετούν οι άνθρωποι που μένουν εκεί αλλάζουν και τη σημασία του, γεγονός που καθιστά τον χώρο του γηπέδου ως έναν χώρο δυναμικό που διαμορφώνεται συνεχώς (Massey,1999). Οι κοινωνικές σχέσεις, λοιπόν, που αναδεικνύονται και οι πρακτικές που τα υποκείμενα υιοθετούν προκειμένου να αντισταθούν στις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, όπως φαίνεται και από το παραπάνω παράδειγμα, αναδεικνύουν το καμπ ως μια κοινότητα αλληλεγγύης.

Ένα ακόμη παράδειγμα αντίξοων συνθηκών θα μπορούσε να αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα:

Απλά εδώ πίσω δεν μ' αρέσει να περάσω τα κοντέινερ πίσω από το Χρήστο γιατί μυρίζει πολύ [...] Οι πρόσφυγες που έχουν έρθει από Λέσβο δεν έχουν σπίτι, κοντέινερ σαν και εμάς και δεν έχουν μπάνιο. Μπάνιο και τουαλέτα τους είναι εδώ. Εδώ κάνουν μπάνιο, εδώ τουαλέτα.

(Ραβίλ, 16 ετών)

Η Ραβίλ αναφέρει τη σημασία που έχει για εκείνη η κοινοτική ζωή μέσα στο καμπ, λέγοντας μάλιστα πως αυτό έχει αλλάξει σε ένα βαθμό λόγω της αύξησης του αριθμού προσφύγων που προέρχονται κυρίως από τη Μόρια. Σημαντική είναι και η τοποθέτηση της Ραβίλ για την κοινοτική ζωή. Συγκεκριμένα, αναδεικνύεται πως ενώ η οργάνωση των σχέσεων με την μορφή κοινότητας είναι σημαντική, για αυτό και την έχει προβληματίσει το γεγονός πως πλέον δεν τους γνωρίζει όλους, λόγω της αύξησης του αριθμού προσφύγων που προέρχονται κυρίως από τη Μόρια.

Από Ιούλιο που ήρθαν τα σκηνές, πριν έρθουν όλο το καμπ ήταν σαν ένα οικογένεια τους ξέραμε όλους, τώρα που έχουν έρθει καινούριοι δεν τους ξέρουμε δεν μας ξέρουν.

(Ραβίλ, 16 ετών)

Αξίζει να αναφερθεί πως κατά τη διάρκεια των εξιστορίσεων των προσφυγισσών για το καμπ του Ελαιώνα και της καθημερινότητας τους, αναδύεται μια «άλλη» καθημερινότητα και μια «άλλη» παιδική ηλικία από αυτή που έχουμε κατά νου στον Δυτικό κόσμο. Συγκεκριμένα, στη Δύση θεωρείται πως τα παιδιά έχουν δικαίωμα σε μια παιδική ηλικία αθωότητας, ενώ οι ενήλικες υποχρεούνται να προστατεύουν τα παιδιά και να τα φροντίζουν (Διδυμιώτης και Μακρυνιώτη, 2019). Από το παραπάνω απόσπασμα μπορούμε να δούμε την παιδική ηλικία με διαφορετική ματιά και να εντοπίσουμε τη ρευστότητα και την ενδεχομενικότητα των ορίων μεταξύ παιδιών και ενηλίκων. Στο παραπάνω απόσπασμα αναδεικνύεται πως η Σακίνα έχει βιώσει εμπειρίες, οι οποίες κάθε άλλο παρά «παιδικές» θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν με βάση τα Δυτικά πρότυπα.

3.2.4 «Οπουδήποτε εκτός από το καμπ» - Μια διαφορετική αναπαράσταση για το καμπ

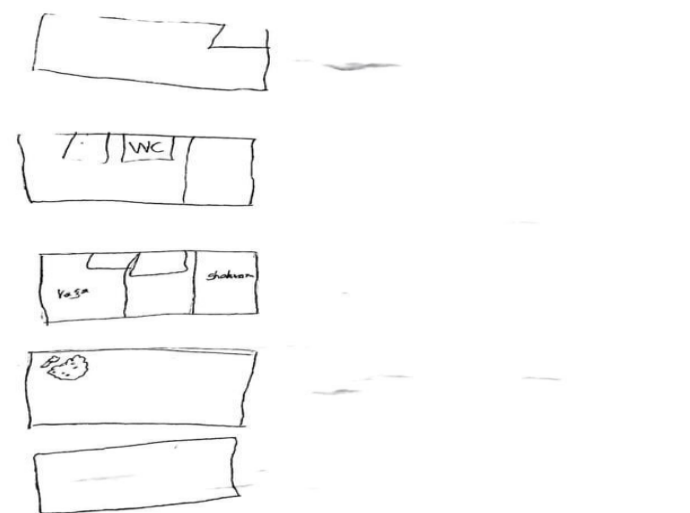
Ωστόσο, η Γιασμίν φαίνεται να βιώνει πολύ διαφορετικά το χώρο του καμπ. Στις συνεντεύξεις αναφέρεται συχνά στους «περιορισμούς» που νιώθει πως επιβάλλει η ζωή εκεί, αλλά και στα αρνητικά συναισθήματα που βιώνει. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα είναι το παρακάτω:

Δεν έχω ιδέα για το καμπ. Δεν μου αρέσει, θέλω απλά να φύγω [...] Οπουδήποτε εκτός από το καμπ.

(Γιασμίν, 16 ετών)

Η στάση της πιθανά να σχετίζεται με το γεγονός πως πριν εγκατασταθεί στο καμπ ζούσε σε μια κατάληψη στο κέντρο της Αθήνας, όπως λέει «χωρίς περιορισμούς», σε αντίθεση με τον Ελαιώνα που νιώθει ότι την περιορίζει αρκετά. Άλλωστε, όπως αναφέρει και η Massey (1999), η ταυτότητα του χώρου διαμορφώνεται βάσει των σχέσεων με άλλους τόπους. Μάλιστα, υποθέτουμε πως για την αρνητική της στάση απέναντι στο καμπ ίσως ευθύνεται και ο λιγότερος χρόνος που έχει περάσει εκεί σε σύγκριση με τις υπόλοιπες τρεις έφηβες.

Η στάση απέναντι στο καμπ επιβεβαιώνεται και από την χαρτογράφηση της, η οποία σε αντίθεση με τις χαρτογραφήσεις των υπόλοιπων συνομιλητριών, δεν έχει επεκταθεί σε λεπτομέρειες αλλά έχει απλά σχηματίσει σε μια σειρά κάποια κοντέινερ.

Θα μπορούσαμε, κλείνοντας την ενότητα, να υποστηρίξουμε ότι η ζωή στο καμπ και τα νοήματα που οι έφηβες αποδίδουν στο χώρο αυτό διαφοροποιούνται με βάση τις προσωπικές τους διαδρομές, τις βιωμένες εμπειρίες τους αλλά και τα κοινωνικά δίκτυα που έχουν διαμορφώσει.

Με βάση τα παραπάνω θεωρούμε πως η ανάλυση αναδεικνύει τη χωρική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων δίνοντας έμφαση στη διαλεκτική σχέσεων πρακτικών, βιωμάτων και αναπαραστάσεων μέσω των οποίων διαμορφώνεται ο κοινωνικός χώρος. (Χαϊδοπούλου, 2013)

3.3 Μια χωρική ματιά στις έμφυλες ταυτότητες

Οι συνεντεύξεις και η χαρτογράφηση των καθημερινών χώρων που κινούνται ανέδειξε κάποιες από τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι τέσσερις έφηβες προσφύγισσες λόγω της έμφυλης ταυτότητας τους. Συγκεκριμένα, μέσα από την εξιστόρηση των βιωμάτων τους φάνηκε πως το καμπ του Ελαιώνα και οι δημόσιοι χώροι αποτελούν ταυτόχρονα χώρους περιορισμών, αλλά και χώρους που δίνουν τη δυνατότητα στα κορίτσια να διαπραγματευτούν τα κοινωνικά όρια.

3.3.1 «Δεν περνάω ποτέ μόνη μου από εκεί και όταν είμαι με τα κορίτσια πια λέμε όχι, μην πάμε από εδώ πέρα» - Το σώμα είναι έγχωρο και έμφυλο

Μέσα λοιπόν από τις συνεντεύξεις, ξεχωρίσαμε τα αποσπάσματα που παρατηρήσαμε ότι αναδεικνύουν περισσότερο τους διαφορετικούς τρόπους που βιώνουν τα κορίτσια τους δημόσιους χώρους από τα πάρκα και τις διαδρομές τους το βράδυ, μέχρι και τους πιο «περιφραγμένους» χώρους, όπως το καμπ.

Ξεκινώντας από τους χώρους που αφορούν το καμπ, μπορούμε να πούμε ότι παρόλο που τα κορίτσια έχουν διαφορετικά βιώματα, αναδεικνύονται κάποιες κοινές αναπαραστάσεις για τον συγκεκριμένο χώρο. Για παράδειγμα, φαίνεται πως ο τρόπος που κινούνται προσδιορίζεται σε ένα βαθμό από το «τι θα πουν οι άλλοι». Στις συγκεκριμένες, μάλιστα, περιπτώσεις οι «άλλοι» είναι πιο συχνά οι άντρες του καμπ, οι οποίοι δημιουργούν και το «κουτσομπολιό», όπως αναφέρεται στις αφηγήσεις τους.

Να φοβόμαστε, όχι...[...] αλλά το βράδυ δεν βγαίναμε.[...] Ήμασταν μπροστά στην πόρτα μας και καθόμασταν εκεί, και δεν κάναμε πολλές βόλτες μέσα στο καμπ γιατί μετά μιλούσανε και μετά λέγανε «κοίτα αυτά τα κορίτσια και περπατάνε εδώ και μπροστά στα αγόρια ..έτσι» Όταν γίνεσαι λίγο πιο μεγάλη, έτσι μιλάνε από πίσω σου. [...] Και για αυτό εγώ δεν θέλω να πάω πολύ.

(Σακίνα, 17 ετών)

Η Σακίνα επιλέγει το βράδυ να κάθεται μπροστά στην πόρτα του κοντέινερ με τις φίλες της αποφεύγοντας έτσι τους χώρους όπου την ακολουθεί το «αντρικό βλέμμα». Το κατώφλι του σπιτιού της αποτελεί έναν χώρο ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο, έναν ενδιάμεσο χώρο. Έτσι βρίσκεται «έξω», αλλά και την ίδια στιγμή «μέσα», σε ένα ασφαλές πλαίσιο. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η παραμονή στο κατώφλι αποτελεί μια πρακτική οικειοποίησης του δημόσιου χώρου και διεκδίκησης της ορατότητας. Το κατώφλι δηλαδή αποτελεί έναν χώρο, όπου επιτρέπει τη συμπερίληψη μόνο κάποιων κοινωνικοτήτων, δηλαδή συγκεκριμένων ατόμων και αλληλεπιδράσεων, και χωρικοτήτων τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, νοηματοδοτούμενο με συγκεκριμένο τρόπο από τον δημιουργό του (Soja, 2011), δηλαδή τις τέσσερις έφηβες. Τα βράδια, λοιπόν, ο συγκεκριμένος χώρος, συμπεριλαμβάνει τη συγκεκριμένη παρέα θηλυκοτήτων, αποκλείοντας τις αρρενωπότητες και τα έντονα βλέμματα τους και επομένως νοηματοδοτείται ως χώρος ασφαλείας.

Αντίστοιχες είναι και οι αφηγήσεις της Ραβίλ, η οποία μας αναφέρει πως αποφεύγει μια συγκεκριμένη διαδρομή μέσα στο καμπ, εξαιτίας της παρουσίας κάποιων αγοριών και της συμπεριφοράς τους απέναντι στα κορίτσια. Φαίνεται πως οι έμφυλες σχέσεις θέτουν όρια στην πρόσβαση των νεαρών εφήβων σε ορισμένους χώρους του καμπ και με τον τρόπο αυτό ρυθμίζουν την κίνηση τους μέσα σε αυτό.

E: Δεν υπάρχει κάποιο μέρος ας πούμε που νιώθεις άβολα και δεν περνάς από εκεί;

P: Εμ, υπάρχει! Εδώ! [...] και είναι μόνο αγόρια, δεν υπάρχει κορίτσι και είναι όλο έξω και όταν βγαίνεις έξω κάπως σε κοιτάνε περίεργα και περίπου 3 φορές έχουμε περάσει από εδώ όλο από εδώ ερχόμαστε και δεν μπαίνουμε εκεί μέσα. [...] Δεν περνάω ποτέ μόνη μου από εκεί και όταν είμαι με τα κορίτσια πια λέμε όχι, μην πάμε από εδώ πέρα.

(Ραβίλ, 16 ετών)

Η τοποθέτηση της Ραβίλ και η «ενόχληση» της από τα «περίεργα» βλέμματα των αγοριών ενισχύεται και από την χαρτογράφηση της, καθώς σχεδιάζοντας τις διαδρομές της, βλέπουμε πως οι «γραμμές» δεν περνάνε μπροστά από το κοντέινερ των ανήλικων αγοριών που αναφέρει και στο απόσπασμα παραπάνω.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως τα «περίεργα» βλέμματα των αγοριών τις κάνουν να αισθάνονται ότι εισέρχονται στα «εδάφη των ανδρών» και έτσι συνειδητά τα αποφεύγουν. Διαπιστώνεται πως ο χώρος δράσης τους μέσα στο καμπ του Ελαιώνα ρυθμίζεται και ελέγχεται από το «αντρικό βλέμμα», το οποίο τις περισσότερες φορές προέρχεται από τον στενό οικογενειακό κύκλο τους (π.χ. πατέρας και αδερφός). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της Γιασμίν, η οποία αναφέρει πως η φίλη της Χαμπίμπα, μιλάει κρυφά στο τηλέφωνο με το αγόρι της, επειδή έχει θέμα με την οικογένεια της, σε αντίθεση με εκείνη που αντιμετωπίζει πρόβλημα μόνο με τον αδερφό της.

Μερικές φορές ναι, μερικές φορές όχι, επειδή έχω πρόβλημα με...[...] με τον αδερφό μου, όχι δεν ξέρει. Αν το καταλάβει θα με χτυπήσει. Αλλά η

μητέρα μου ξέρει. [...] Επειδή έχω πρόβλημα με τον αδερφό μου στο καμπ και ήμασταν κάπως «Ποιος είσαι; Δεν σε ξέρω» [γέλια]

Όχι, όχι στο τηλέφωνο επειδή ξέρεις στο καμπ δεν υπάρχει μέρος που μπορείς να μιλάς με κάποιο αγόρι. [...] Θεωρείται κακό, γίνεται «κουτσομπολιό» [...] Και η Ραβίλ έχει πρόβλημα με τη μαμά της, αλλά αυτό το πρόβλημα είναι μόνο για τα άλλα κορίτσια. Εγώ δεν έχω τέτοιο πρόβλημα [...] Έχω μόνο πρόβλημα με τον αδερφό μου.

(Γιασμίν, 16 ετών)

Σε αυτό το απόσπασμα η Γιασμίν αναφέρεται στο «κουτσομπολιό», όπως και η Ραβίλ παραπάνω. Θεωρούμε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα την πρακτική της επικοινωνίας από το κινητό τηλέφωνο, η οποία φαίνεται να επιτρέπει τη δημιουργία νέων «χώρων», συνδέοντας το κοντέινερ της Χαμπίμπα με το κοντέινερ του αγοριού της.

Αντίστοιχοι είναι και οι περιορισμοί που εκφράζει και η Σακίνα ότι βίωσε με τον πατέρα της, εξαιτίας της σχέσης της με ένα αγόρι:

Σ: Όχι... ο μπαμπάς μου δεν ξέρει [...] Δεν ήμασταν στο ίδιο σχολείο. Μόνο στο καμπ στο μάθημα που πηγαίναμε [...] Ναι ήταν και μια τάξη για το Β1 που έδωσα εξέταση και εκείνος. [...] και μετά κατάλαβε ο μπαμπάς μου [...] κάποιος του το είπε...ο γείτονας μας και μετά δεν με άφησε να πάω τάξη και μου πήρε το κινητό και έτσι...αλλά μετά από μια εβδομάδα πάλι μου έδωσε το κινητό αλλά μου είπε να μην ξαναμιλήσω.

Μ: Και; Τον άκουσες;

Σ: Όχι [γέλια]

(Σακίνα, 17 ετών)

Οι περιορισμοί αυτοί, λοιπόν, όπως φαίνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, λαμβάνουν χώρα μέσω λανθανόντων τρόπων, καθώς δεν πρόκειται για ρητούς

κανόνες και απαγορεύσεις, αλλά για περιορισμούς που επιβάλλονται από τους ενήλικες, άντρες κυρίως, με βάση τις αντιλήψεις τους για τις αποδεκτές ή μη αποδεκτές συμπεριφορές που αναμένονται από τις γυναίκες. Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να υποστηρίξουμε ότι στα παραπάνω απόσπασμα αναδεικνύεται πως η επιτέλεση έμφυλων σχέσεων ποικίλλει σε συνάρτηση με το χώρο και το χρόνο (Massey, 1994), καθώς η Σακίνα μπορεί να αλληλεπιδράσει με το άλλο φύλο εντός της σχολικής τάξης του καμπ όχι όμως σε εξωτερικούς χώρους. Όταν, όμως, βρίσκεται στους υπόλοιπους χώρους, εξαιτίας της απουσίας του περιορισμού που της επιβάλλει ο πατέρας της, βιώνει την δημιουργία έμφυλων σχέσεων διαφορετικά.

Αντίστοιχες αφηγήσεις, που αφορούν τους περιορισμούς που βιώνουν οι προσφύγισσες λόγω του φύλου, εκφράζονται και σε σχέση με την παρουσία τους σε δημόσιους χώρους και ειδικότερα στο κέντρο της Αθήνας. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η αναφορά της Ναρμίν, η οποία αναφέρει πως το πάρκο στην περιοχή της Αλεξάνδρας της προκαλεί αρνητικά συναισθήματα, εξαιτίας των αγοριών που βρίσκονται εκεί και των πρακτικών που υιοθετούν απέναντι στα κορίτσια.

Ναι είναι φουλ αγόρια Αφγανοί που πάνε εκεί για να κάνουν βλακείες, να πουν βλακείες στα κορίτσια και τέτοια για αυτό δεν μ' αρέσει καθόλου. Απλά δεν μ' αρέσει λόγω αυτά τα αγόρια.[...] Δεν ενοχλούν όλους. Εγώ που πήγα κανείς δεν μου είπε κάτι απλά λένε κάποιιοι για αυτό δεν μ' αρέσει, να μου πει κάποιος κάτι.

(Ναρμίν, 15 ετών)

Στο παραπάνω απόσπασμα, αναδεικνύεται η έμφυλη διάσταση της οικειοποίησης του δημόσιου χώρου υπό την έννοια ότι το πάρκο δεν αποτελεί έναν περιοριστικό χώρο για όλα τα υποκείμενα που δρουν εντός του, ούτε βιώνεται με τον ίδιο τρόπο από όλους. Αντιθέτως, η σχέση με τον χώρο προσδιορίζεται από το ποιοι είμαστε ανάλογα με τα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως το φύλο και η κοινωνική τάξη, καθορίζοντας με αυτόν τον τρόπο την χωρική μας ταυτότητα, δηλαδή την ταυτότητα που διαμορφώνουμε εντός του συγκεκριμένου χώρου. Συνεπώς, ο χώρος από τη μία προσδιορίζει και παράγει χωρικές ταυτότητες και από την άλλη ο ίδιος ο χώρος

προσδιορίζεται από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που τον βιώνουν (Massey, 1999).

Επιπλέον, καταδεικνύεται ακόμη μια φορά πως ο χώρος κυριαρχείται από τα «ισχυρά» υποκείμενα στα πλαίσια των ευρύτερων σχέσεων εξουσίας που τοποθετούνται τα υποκείμενα, όπως είναι η πατριαρχία (Βαΐου και Καλαντίδης, 2009). Μάλιστα, το ποιος «κυριαρχεί» στον συγκεκριμένο χώρο είναι ανάλογο με την αίσθηση του «ανήκειν» εντός των δημοσίων χώρων και ανάλογο με τον έλεγχο και την επιτήρηση του «διαφορετικού» (Γιαννακόπουλος, 2010). Μάλιστα, η αίσθηση του ανήκειν φαίνεται να σχετίζεται και με το ποιος εμπίπτει στο πρότυπο του «κανονικού» (ο.π). Συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα αγόρια έχουν οικειοποιηθεί το πάρκο, και μέσω των ενσώματων πρακτικών τους (*«να πουν βλακείες στα κορίτσια και τέτοια για αυτό δεν μ' αρέσει καθόλου»*), αποκλείουν τις έφηβες από το συγκεκριμένο χώρο.

Συμπερασματικά, η ρύθμιση της παρουσίας των κοριτσιών τους στο δημόσιο χώρο φαίνεται να αποτελεί μέρος «μιας τελετουργικά τυποποιημένης επανάληψης σωματικών στάσεων και έξεων τις οποίες υπαγορεύει το εξιδανικευμένο πρότυπο της έμφυλης κανονικότητας» (Butler, 2009:10 από Τσιλίφη Κυριακή, 2018). Δηλαδή, οι συμπεριφορές των αγοριών στο συγκεκριμένο πάρκο αποτελούν πρακτικές που φαίνονται που έχουν κανονικοποιηθεί εξαιτίας της επανάληψης της επιτέλεσής τους. Όπως αναφέρει, άλλωστε, και η Αθηνά Αθανασίου, (2006) η επιτέλεση αυτών των επαναλαμβανόμενων πράξεων, φαίνεται να αποτελεί απόρροια μιας ηγεμονικής ανδρικής ρητορικής και απορρίπτει τη δυνατότητα για εναλλακτικές έμφυλες επιτελέσεις που απέχουν από την εξιδανικευμένη κανονικότητα (Αθανασίου, 2006). Με τον όρο εναλλακτικές έμφυλες επιτελέσεις, εννοούμε την υιοθέτηση πρακτικών που βρίσκονται πέρα από τη διπολική κανονικότητα του αρσενικού και του θηλυκού. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως ο χώρος αποτελεί ένα έμφυλα διαχωρισμένο πεδίο (Massey, 1994)

3.4 Διαπραγμάτευση ορίων και αυτονομία: ο ενεργός ρόλος των νεαρών εφήβων

Ωστόσο, όπως αποκαλύπτουν οι αφηγήσεις τους, οι νεαρές έφηβες δεν αποδέχονται παθητικά τους καθορισμούς του φύλου ή της εθνότητας. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια διαπραγματεύονται τους ρόλους που αναμένονται από εκείνες με βάση τα κοινωνικά πρότυπα και δοκιμάζουν τα όρια και την αυτονομία τους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι και οι πρακτικές αντίστασης που υιοθετούν. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν η αμφισβήτηση του πατέρα της από την πλευρά της Σακίνα, η χρήση του κινητού τηλεφώνου για επικοινωνία με τα αγόρια και η δημιουργία ενός δικού τους χώρου, όπως το κατώφλι, προκειμένου να αποφεύγουν τα βλέμματα των αντρών, όπως είδαμε παραπάνω, αλλά και οι ενέργειες της Γιασμίν προκειμένου να κρατάει τη σχέση της «κρυφή» μέσα στο χώρο του καμπ.

3.4.1 «Αυτό είναι μυστικό, μην το πεις» - Ακροβατώντας μεταξύ ορίων

Όπως αναφέρει και ο Μισέλ Ντε Σερτώ (1988), όσοι είναι «αδύναμοι», στην προκειμένη περίπτωση οι έφηβες, δεν υφίστανται παθητικά την εξουσία του χώρου από τους «δυνατούς», στην προκειμένη περίπτωση ενήλικες κυρίως άνδρες. Αντίθετα, επιχειρώντας να αμφισβητήσουν τη χωρική κυριαρχία, υιοθετούν πρακτικές, όπως κρυφές κινήσεις και παρακάμψεις.

Στο πλαίσιο αυτό διεκδικούν ορατότητα και πρόσβαση, δημιουργώντας συχνά δικούς τους εναλλακτικούς χώρους, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα, όπου η Σακίνα αναφέρεται στο γεγονός πως όταν οι έφηβες αλληλεπιδρούν υπό την παρουσία των ενηλίκων, νιώθουν ότι οριοθετείται άρρητα η δράση τους. Συνεπώς, επιλέγουν τον χώρο του πάρκου του καμπ τις βραδινές ώρες, διότι τότε απουσιάζουν οι ενήλικες.

Να μιλήσουμε, γιατί στο σπίτι ήταν οι γονείς δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε και πάρκο και μπορούσαμε γύρω γύρω να περπατήσουμε και να μιλήσουμε [...] ήταν μόνο παιδιά δεν ήταν μεγάλοι[...] Ναι, και καθόμαστε στις κούνιες. Εμείς πηγαίναμε περίπου το βράδυ. Όχι βράδυ βράδυ, γιατί τη μέρα

ήταν τα παιδιά και μετά δεν ήταν παιδιά, ήμουν εγώ οι φίλες μου, αλλά κάποιες φορές πηγαίναμε... [...]

(Σακίνα, 17 ετών)

Σύμφωνα με το παραπάνω απόσπασμα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η αντίσταση στα όρια που επιβάλλονται στις πρακτικές και την κίνηση των συνομιλητριών από την ίδια την παρουσία των ενηλίκων πραγματοποιείται μέσω της οικειοποίησης του πάρκου σε ώρες που απουσιάζουν οι ενήλικες αλλά και τα μικρότερα παιδιά και συνεπώς τα κορίτσια βρίσκουν το «χώρο» ελεύθερο για εκείνες. Όπως, άλλωστε, αναφέρει και η Massey (1999), χρονοποιώντας το χώρο αναγνωρίζεται και η πολλαπλότητα του, υπό την έννοια ότι για τις έφηβες τις πρωινές ώρες το πάρκο του καμπ αποτελεί έναν περιοριστικό δημόσιο χώρο, σε αντίθεση με τις βραδινές ώρες που αποτελεί τον δικό τους «μυστικό» χώρο, όπου και μπορούν να δράσουν και να μιλήσουν ελεύθερα.

Ένα ακόμη παράδειγμα, όπου οι ερευνώμενες συλλογικά δεν διεκδικούν μόνο με τους δικούς τους όρους έναν υπάρχων χώρο, αλλά δημιουργούν έναν νέο χώρο εντός του καμπ, μέσα στον οποίο εκείνες διαπραγματεύονται τα όρια των ενηλίκων όπως διακρίνουμε στο απόσπασμα της Ραβίλ, η οποία αναφέρει πως όταν της ζητείται από τους γονείς της να πετάξει τα σκουπίδια, εκείνη επιλέγει να το κάνει με συγκεκριμένη διαδρομή, η οποία της επιτρέπει να συναντήσει το φίλο της.

P: Εε [γέλια] Αυτό είναι μυστικό μην το πεις, εδώ πίσω εγώ δεν έκανα, η Σακίνα και η Ναρμίν, μην το πείτε [...]. Εδώ πίσω-πίσω στους γιατρούς πήγαιναν και κάπνιζαν εκεί πίσω για να μην τους δει κάποιος. Έχω και ένα βίντεο από τη Ναρμίν αλλά μου έχει χαλάσει το κινητό [γέλια] [...]. Αα και έχω φτιάξει ένα μικρό σπιτάκι εδώ πίσω στο σπίτι μας εγώ η Φατίμα και η Χαναάν και τις φίλες μου και τώρα εκεί καθόμαστε [...]. Τίποτα, καθόμαστε και μιλάμε και εκεί έχουμε γράψει βλακειές στον τοίχο. [γέλια] Πράγματα στα Φαρσί έχουμε γράψει.

E: Τί έχετε γράψει;

P: Κακιές λέξεις εκεί πίσω [γέλια] και μερικές φορές βγαίνουμε και μας λένε πηγαίντε να πετάξετε τα σκουπίδια εδώ έχει ένα μεγάλο με σκουπίδια που πετάμε και μετά κάνουμε ένα γύρω και μετά εδώ έχει αυτός ο φίλος που σας είπα στο μετρό. Μας λένε «Να πετάξετε ένα σκουπίδι τόσο πολύ θέλει να πάτε;». Λέμε εμείς «κάναμε και μία βόλτα» [γέλια]

(Ραβίλ, 16 ετών)

Στο παραπάνω απόσπασμα, παρατηρούμε πως οι προσφύγισσες υιοθετούν πρακτικές, οι οποίες θεωρούνται πρακτικές ενηλίκων, και μάλιστα θεωρούνται «αντρικές», όπως το κάπνισμα και το βρίσιμο. Παράλληλα, παράγουν νέους, δικούς τους «χώρους», όπως το μικρό σπιτάκι, δημιουργώντας έτσι έναν τρίτο ενδιάμεσο χώρο. Έναν χώρο, δηλαδή, που βρίσκεται ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, συγκεκριμένες χωρικές και συγκεκριμένα υποκείμενα (Soja, 2011) καθώς ο συγκεκριμένος χώρος πίσω από το κοντέινερ αποτελεί έναν δικό τους «χώρο» όπου οι ίδιες δρουν με τους δικούς τους όρους. Θεωρούμε, επίσης, πως αυτό ακριβώς που κάνει το μικρό σπιτάκι σημαντικό για τα κορίτσια είναι το γεγονός πως είναι οι δημιουργοί του, αλλά και οι «ειδικοί» στην κατασκευή του και επομένως ο χώρος τούς αφορά και έχει νόημα για αυτές.

3.4.2 «Μας άφησε ελεύθερες» - Αμφισβητώντας τα έμφυλα όρια πέρα από τα χωρικά

Στο παρακάτω απόσπασμα, η Σακίνα θέτοντας υπό αμφισβήτηση έμφυλα όρια και διαχωρισμούς που επιβάλλονται στη χώρα καταγωγής της για τις έμφυλες ταυτότητες τους δημιουργεί έναν νέο «χώρο» που συμπεριλαμβάνει και δεν αποκλείει άτομα. Επιπλέον, φαίνεται η τοποθέτηση της να συνδέει το «εδώ» της Ελλάδας με το «εκεί» του Αφγανιστάν, αναδεικνύοντας πως η έμφυλη ταυτότητα βάσει των σχέσεων με άλλους χώρους (Massey, 1999).

M: Για το γυμνάσιο τι θα έκανες;

Σ: Για ζωγραφιά;[...] Ένα σχολείο που είναι όλοι μαζί και από άλλες χώρες και κορίτσια - αγόρια μαζί, γιατί στο Αφγανιστάν είναι κορίτσια ξεχωριστά και αγόρια ξεχωριστά

(Σακίνα, 17 ετών)

Σε αυτό το σημείο, θεωρούμε σημαντικό να αναφερθεί πως στις αφηγήσεις των κοριτσιών παρατηρείται συχνά η σύγκριση του «εδώ», δηλαδή της Ελλάδας, με το «εκεί», δηλαδή τη χώρα καταγωγής τους, ειδικότερα σε σχέση με τις δυνατότητες διαπραγμάτευσης της έμφυλης ταυτότητας και των περιορισμών που παραδοσιακά συνεπάγεται που προσφέρει τόσο η ζωή μέσα στο καμπ αλλά και η παραμονή στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρούμε ότι συχνά αναφέρονται σε πρακτικές που δεν μπορούσαν να υιοθετήσουν στο Αφγανιστάν και στο Ιράν, όπως για παράδειγμα το ποδόσφαιρο.

Όταν έβαλαν το γήπεδο, έπαιζα και εγώ τότε... Στο Αφγανιστάν και Ιράν εκεί δεν παίζουν τα κορίτσια πολύ ποδόσφαιρο και τέτοια. Παίζουν πιο πολύ τα αγόρια, έξω δεν παίζουν τα κορίτσια και μετά εμείς παίζαμε για πρώτη φορά ποδόσφαιρο και γύρω το γήπεδο όλο ήταν άνθρωποι και κοιτούσανε.[...] Ναι πρώτες μέρες ήταν έτσι μετά δεν ήταν [...]. Μετά τίποτα παίζαμε αλλά δεν κοιτούσαν.

(Σακίνα, 17 ετών)

Ο χώρος του γηπέδου επανέρχεται στις αφηγήσεις των εφήβων και φαίνεται να αποτελεί για εκείνες έναν χώρο όπου δοκιμάζουν όρια διεκδικούν νέους ρόλους, διαπραγματεύονται και αμφισβητούν τα κοινωνικά πρότυπα για την γυναικεία ταυτότητα τους. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί πως και στην Ελλάδα ο χώρος του γηπέδου αποτελεί έναν κατεξοχήν ανδροκρατούμενο χώρο. Ωστόσο μέσω της καθημερινής παρουσίας τους στο γήπεδο, οι προσφύγισσες «κανονικοποιούν» την παρουσία τους εκεί («Μετά τίποτα παίζαμε αλλά δεν κοιτούσαν»), και διευρύνουν τα όρια του συγκεκριμένου χώρου.

Ένα τέτοιο παράδειγμα, κανονικοποίησης της παρουσίας του και διεύρυνσης των ορίων στο χώρο του καμπ είναι το παρακάτω απόσπασμα.

Ας πούμε το πρώτο ήταν μαντήλι [...] Στο Αφγανιστάν πρέπει να φορέσεις μαντήλι και στο Ιράν. Στο Ιράν πρέπει, αλλά στο Αφγανιστάν, στο Καμπούλ όχι, αλλά στο Ιράν όλοι φορούν, και όχι μόνο μαντήλι, και το άλλο, τσαντούρ [...] Ναι... Ένα αυτό και, ε, εκεί τα κορίτσια σαν, δεν έχουν πολλά δικαιώματα. Όχι μόνο να κάνουν οι γονείς έτσι, έτσι είναι στο Αφγανιστάν, οι άνθρωποι μιλάνε πάρα πολύ (γελάει) . Και εδώ ακόμα, στο καμπ, οι άνθρωποι μιλάνε ακόμα, σαν κάπως είναι [...] Και οι άλλοι, και οι γυναίκες. Άντρες. Αλλά κάποιος. Τώρα και αυτοί έχουν αλλάξει. Γιατί και αυτοί έχουν δει, έχουν αλλάξει το ζωή τους [...] Ο μπαμπάς μου έχει αλλάξει. [...] Από την αρχή που είχαμε έρθει δεν μας είπε να φορέσουμε μαντίλι ή κάτι, αλλά κάποιες άλλες οικογένειες έλεγαν στα κορίτσια πρέπει να φορέσεις μαντήλι και, αλλά ο μπαμπάς μου, τίποτα, μας άφησε ελεύθερες.

(Σακίνα, 17 ετών)

Στο παραπάνω απόσπασμα, αναδεικνύεται πως συγκεκριμένες πρακτικές, όπως η ενδυμασία «φυσικοποιούνται» σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια και δημιουργούν την εντύπωση σταθερών έμφυλων ρόλων και ταυτοτήτων (Σιμόν Ντε Μπουβουάρ, 1974 στο Α. Αθανασίου, 2006). Παρατηρούμε ότι οι σημασίες που αποδίδονται ακόμη και στην ενδυμασία των έφηβων κοριτσιών σχετίζονται με το χώρο και το χρόνο, καθώς στο Αφγανιστάν και στο Ιράν η Σακίνα ήταν υποχρεωμένη να φοράει την μαντήλα της. Όταν, όμως, ήρθε στην Ελλάδα η υποχρεωτικότητα πήρε τη μορφή επιλογής. Σημαντικό είναι, επίσης, πως ούτε ο πατέρας της τής το επέβαλλε και πως αναφέρει ότι άφησε «ελεύθερες» εκείνη και την αδελφή της να επιλέξουν αν θα την φοράνε. Επίσης, θεωρούμε ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός πως η Σακίνα παρατήρησε μια γενικότερη αλλαγή στις αντιλήψεις από τότε που ήρθαν στην Ελλάδα. Αναδεικνύεται, λοιπόν, πως τα όρια, ακόμη και σε θέματα που αφορούν κοινωνικοπολιτισμικές πρακτικές είναι ευμετάβλητα και η κριτική στάση και αμφισβήτηση των αντιλήψεων αποσταθεροποιεί τους έμφυλους κανόνες και τα δίπολα.

Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να υποστηρίξουμε πως οι ερευνώμενες δεν φαίνονται να αποδέχονται παθητικά τα όρια που τους επιβάλλονται, αλλά αντιθέτως υιοθετούν έναν ενεργό ρόλο, προκειμένου να διεκδικήσουν την αυτονομία τους.

Γ: Βασικά, έχω πρόβλημα με άλλα κορίτσια (γελώντας) [...] Επειδή φέρονται κάπως σαν «οχ θέε μου γιατί βάζεις κάθε μέρα make up» και εγώ τους λέω «δεν σας αφορά, είμαι όμορφη έτσι»[...] Δεν μπορούν να βαφτούν επειδή έχουν πρόβλημα με την οικογένεια τους. Βασικά τα κορίτσια από το Αφγανιστάν έχουν τόσα πολλά προβλήματα. Δεν έχουν τόση ελευθερία. [...] πάμε όπου θέλουμε, φοράμε make up, μπορούμε να μιλάμε με τους άντρες [...] Ξέρεις οι μη Δυτικοί δεν είναι το ίδιο σαν τους Ευρωπαίους επειδή νομίζουν ότι αν ένα κορίτσι περπατάει στο καμπ και γελάει...αλλά δεν είναι δικό μου πρόβλημα και δεν είναι δικό μου πρόβλημα επειδή η οικογένεια μου είναι εντάξει με αυτό. [...] Απλώς να ξέρεις ότι ο Ελαιώνας είναι ένα κακό μέρος, το μισώ.

(Γιασμίν, 16 ετών)

Στο παραπάνω απόσπασμα η Γιασμίν, αναφέρει πως δυσκολεύεται να δημιουργήσει σχέσεις με άλλα κορίτσια στο καμπ, διότι τα σχόλια τους για τον τρόπο που επιλέγει να βαφτεί την κάνουν να νιώθει άβολα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός πως τοποθετείται κριτικά απέναντι στα λόγια των κοριτσιών αναφερόμενη στην χώρα καταγωγής τους, δηλαδή το Αφγανιστάν. Παράλληλα, φαίνεται να τοποθετεί σε μια αντιθετική σχέση το Ιράν με το Αφγανιστάν, αλλά και την Δύση με την Ανατολή. Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως αναπαράγοντας αυτά τα δίπολα προσπαθεί να διεκδικήσει για τον εαυτό της μια πρακτική που δεν είναι κοινωνικοπολιτισμικά αποδεκτή στο Αφγανιστάν. Επιπλέον, φαίνεται να ταυτίζει τη «Δύση» με το προοδευτικό, την ισότητα των φύλων και τη σεξουαλική ελευθερία. Κάνοντας, μάλιστα, αναφορά σε δύο διαφορετικούς τόπους, δηλαδή το Αφγανιστάν και το Ιράν, την Ανατολή και τη Δύση, υπογραμμίζεται πως η ταυτότητα του χώρου διαμορφώνεται στη βάση των σχέσεων με άλλους τόπους (Massey, 1999), διότι πρόβαλε τις αναπαραστάσεις για τους δύο αυτούς τόπους με διαφορετικό τρόπο

τοποθετώντας τους σε μια σχέση σύγκρισης. Με αυτόν τον τρόπο, η ίδια χτίζει και αναδεικνύει τις νοηματοδοτήσεις της για τον κάθε τόπο ξεχωριστά, δηλαδή του Ιραν και της Δύσης ως χώρων με λιγότερους περιορισμούς και του Αφγανιστάν και της Ανατολής ως χώρων περιοριστικών εξαιτίας της έμφυλης ταυτότητας τους.

3.4.3 «Οι πόρτες είναι κλειστές αλλά μπαίνουμε από πάνω» -

Δημιουργώντας περάσματα

Όπως φάνηκε μέσα από τις αφηγήσεις τους, πως οι πρακτικές διαπραγμάτευσης της αυτονομίας τους δεν περιορίζεται μόνο στο καμπ , αλλά και σε άλλους δημόσιους χώρους. Χαρακτηριστικό είναι και το παρακάτω απόσπασμα όπου η Σακίνα κάνει αναφορά στις εκδρομές τους στο Θησείο και «τα βραχάκια».

Σ: Είχε ένα μικρό βουνό δεν είναι και βουνό δεν ξέρω τι είναι.

Μ: Λόφος.

Σ: Εκεί δεν επιτρέπουν να πάμε, με το σχολείο όταν πηγαίναμε δεν επιτρέπεται να πάμε εκεί πάνω αλλά εμείς πηγαίναμε [γέλια] [...] Και στο Θησείο έχει κάτι που μπαίνεις μέσα και μετά βλέπεις κάτω την Ακρόπολη

Μ: Και τί κάνατε;

Σ: Τραβούσαμε φωτογραφίες και εκεί καθόμασταν τρώγαμε.

(Σακίνα, 17 ετών)

Τα «βραχάκια» ως «απαγορευμένος» χώρος αποτελούν ταυτόχρονα τόπο αυτονομίας Μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων πρακτικών και της χρήσης συγκεκριμένων αντικειμένων, όπως το κινητό, η λήψη φωτογραφιών και το φαγητό, διεκδικούν τμήματα του δημόσιου χώρου και δημιουργούν το δικό τους χώρο. Σημαντικό είναι, επίσης, να σχολιαστεί πως φαίνεται ότι και σε αυτήν την περίπτωση, η παρέα των συνομηλίκων, και η το αίσθημα της συλλογικότητας που αυτή συνεπάγεται, φαίνεται

να που επιτρέπει να τεθούν τα όρια υπό αμφισβήτηση, καθώς δημιουργεί ένα ασφαλές και υποστηρικτικό πλαίσιο.

P: Και εδώ που σας είπα έχει και μια παιδική χαρά. Εδώ κάπου εδώ είναι, πριν την Ομόνοια τα βράδια πάμε για να παίξουμε βόλει. Έτσι πάμε με τα κορίτσια και με τα αγόρια (παράλληλα σχεδιάζει τη διαδρομή)

E: Και τί κάνετε εκεί στο καμπ;

P: Παίζουμε βόλει.

E: Α έχει γήπεδο ή παίζετε έτσι;

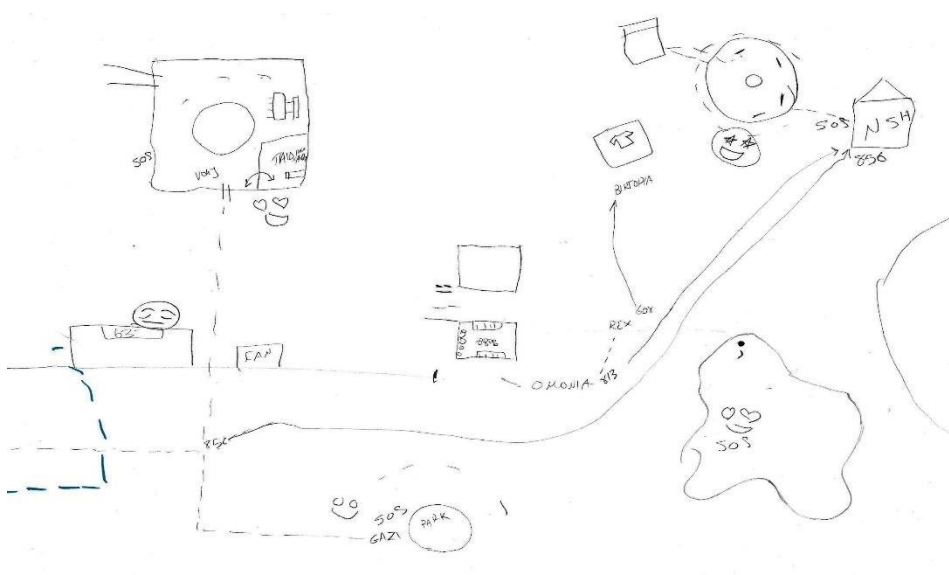
P: Έτσι παίζουμε γιατί έχει άδειο μέρος.

P: Ναι εδώ η παιδική χαρά, εδώ είναι το πάρκο, εδώ παίζουμε και έχει κάτι εδώ και εμείς παίζουμε εδώ. Εμ, βόλει και εδώ έχει το παιδική χαρά και εδώ μπαίνουμε, οι πόρτες είναι κλειστές αλλά μπαίνουμε από πάνω.

E: Α, σκαρφαλώνετε;

P: Ναι.

(Ραβίλ, 16 ετών)

Ενδιαφέρουσα είναι και η χαρτογράφηση της Ραβίλ, η οποία έχει ζωγραφίσει φατσούλες πάνω από τα διάφορα μέρη που έχει σχολιάσει. Μέσα σε αυτά τα μέρη είναι και η παιδική χαρά, δηλαδή το «άδειο μέρος» που αναφέρει. Αξίζει, μάλιστα, να αναφερθεί το γεγονός πως παρόλο που ο χώρος είναι «άδειος» έχει ζωγραφίσει ένα γήπεδο αλλά και έχει γράψει και το όνομα της φίλης της, ταυτίζοντας το χώρο με κοινωνικές σχέσεις (Massey, 1999).

Στο παραπάνω απόσπασμα, λοιπόν, ο «άδειος χώρος» μετατρέπεται σε γήπεδο βόλεϊ και ποδοσφαίρου, όπου μάλιστα παίζουν και συνυπάρχουν αγόρια και κορίτσια. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται για πρακτική άρσης των κοινωνικών ορίων, η οποία αναδεικνύει ταυτόχρονα τον δημιουργικό και ενεργό ρόλο των εφήβων προσφυγιστών. Επομένως, αναδεικνύεται και πως ο χώρος ταυτίζεται με κοινωνικές σχέσεις και δεν αποτελείται απλώς από την υλική του υπόσταση (Massey, 1999). Παράλληλα, θεωρούμε σημαντικό να σχολιάσουμε την αναφορά της Ραβίλ στο σκαρφάλωμα της πόρτας, προκειμένου να μουν μέσα στην παιδική χαρά. Γεγονός, που αναδεικνύει πως οι έφηβες προσφύγισες υιοθετούν ενσώματες πρακτικές οικειοποίησης του χώρου, καθώς εκείνη τη στιγμή, το συγκεκριμένο μέρος, στο συγκεκριμένο χρόνο τους «ανήκει» και δρουν εντός του με τους δικούς τους όρους.

Στο παρακάτω παράδειγμα παρατηρείται η αντίσταση στην απαγόρευση κυκλοφορίας κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορονοϊού και στην υποχρεωτικότητα της μάσκας σε εξωτερικούς χώρους. Συγκεκριμένα, όπως μας αναφέρει η Ραβίλ, παρέμενε συχνά έξω μετά τις 21.00 σε χώρους που γνωρίζουν ότι δεν υπάρχει έλεγχος.

Πάμε πριν τις 9 και γυρνάμε μετά τις 9. [...] 10 ή 11 [...] Δεν υπάρχει αστυνομία εκεί [...] Σε όλη τη περιοχή εκεί μέχρι Γκάζι... Η παιδική χαρά είναι πριν το Γκάζι και δεν [...] οπότε και να περπατάς χωρίς μάσκα δεν σε βλέπει κανείς.

(Ραβίλ, 16 ετών)

Η Ραβίλ και άλλες έφηβες αγνοούν την απαγόρευση της κυκλοφορίας και διεκδικούν την παρουσία τους στους δρόμους. Ταυτόχρονα φαίνεται να γνωρίζουν καλά σε ποια

σημεία υπάρχει αστυνομική παρουσία και πως να την αποφύγουν υιοθετώντας έναν ενεργό ρόλο.

Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα, το οποίο αναφέρεται στην παρουσία φασιστών σε μια κατάληψη στην περιοχή των Εξαρχείων όπου η Γιασμίν έμενε.

M: Και γιατί είπες ότι ήταν σαν ταινία δράσης;

Γ: Γιατί κάθε φορά έπρεπε να προσέχουμε τους φασίστες. [...] Αλλά εμένα μου άρεσε [γέλια]

Γ: Ναι [...] γιατί στο καμπ δεν είχα τι να κάνω, αλλά εκεί πολύ κουλ.

Γ: Ναι και η αστυνομία ερχόταν εκεί

M: Ερχόταν η αστυνομία;

Γ: Ναι και έτρεχα [γέλια] Πραγματικά, μου αρέσει πολύ αυτό.

Γ: Επειδή πρέπει να τρέξεις [γέλια]

(Γιασμίν, 16 ετών)

Θεωρούμε πως όλα τα παραπάνω αποσπάσματα θέτουν υπό αμφισβήτηση τις κυρίαρχες ρομαντικοποιημένες αντιλήψεις για την παιδική ηλικία, και επιβεβαιώνουν πως τα παιδιά και οι έφηβοι αποτελούν κοινωνικά αυθύπαρκτες υπάρξεις, που δεν υφίστανται τις κοινωνικοπολιτικές συνέπειες παθητικά. Αντιθέτως, διαμορφώνουν τις δικές τους αντιλήψεις και υιοθετούν στάσεις και πρακτικές επαναπροσδιορίζοντας την κοινωνικά κατασκευασμένη ταυτότητα «παιδί». Ο ενεργός ρόλος των συνομητριών, επιβεβαιώνεται και από το γεγονός πως είναι πολιτικοποιημένες και συνειδητοποιημένες, όπως αναδεικνύεται και από το απόσπασμα της Γιασμίν, διότι αναγνωρίζουν τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και μάλιστα σκέφτονται κριτικά πάνω σε αυτές και κάποιες φορές τις αμφισβητήσουν.

3.4.4 «Εδώ με τους φίλους μου, ελεύθερα» - Η σημασία της παρέας των ομηλίκων

Μέσα από τις αφηγήσεις των συνομιλητριών αναδείχθηκε πως αυτό που είχε μεγάλη σημασία για αυτές ήταν τα κοινωνικά δίκτυα τα οποία είχαν αναπτύξει. Όπως αναφέρει άλλωστε και η Ναρμίν στο παρακάτω απόσπασμα:

M: Τι είναι σημαντικό για εσένα στο καμπ;

N: Οι φίλες μου.

(Ναρμίν, 15 ετών)

Μια σημαντική διαπίστωση που προκύπτει από την ανάλυση των συνομιλιών με τις έφηβες είναι η μεγάλη σημασία που φαίνεται να έχει η παρέα των ομηλίκων και μάλιστα των προσφυγισσών. Όπως αναδείχθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, η δυνατότητα να διαπραγματεύονται την ταυτότητά τους και, σε ένα βαθμό, τους όρους της συνδέεται με τους ισχυρούς δεσμούς που έχουν αναπτύξει μεταξύ τους. Άλλωστε, σε όλες τις περιπτώσεις παρατηρούμε πως η διαπραγμάτευση των ορίων, δεν πραγματοποιείται ατομικά. Διεκδικούν δηλαδή την αυτονομία τους συλλογικά, «μαζί», γιατί πιθανά με αυτόν τον τρόπο νιώθουν ασφαλείς. Στην ουσία, λοιπόν, η παρέα τους, αποτελεί ένα χώρο δικό τους, έναν κοινό χώρο, ο οποίος μάλιστα δημιουργείται μέσα από κοινές εμπειρίες, πρακτικές αλλά και ανάγκες, όπως είναι και η αμφισβήτηση περιορισμών, και οι απόπειρες διαμόρφωσης νέων ταυτοτήτων.

Θεωρούμε, πως αυτό που έχει μεγάλη σημασία και επιτρέπει σε εκείνες να το επιτύχουν αυτό, είναι το γεγονός πως διεκδικούν την αυτονομία τους συλλογικά, «μαζί», γιατί με αυτόν τον τρόπο νιώθουν ασφαλείς. Άλλωστε, σε όλες τις περιπτώσεις παρατηρούμε πως η διαπραγμάτευση των ορίων, δεν πραγματοποιείται ατομικά. Στην ουσία, λοιπόν, μέσω των κοινωνικών σχέσεων με τους συνομήλικους τους και των ισχυρών δικτύων που έχουν δημιουργήσει, δημιουργούν ένα χώρο δικό τους, έναν κοινό χώρο, ο οποίος δημιουργείται μέσα από την αμφισβήτηση των ορίων, του μοιράσματος της πρακτικής αυτής και της διαμόρφωσης κοινών ταυτοτήτων.

Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονται και τα λόγια της Ραβίλ, όπου παρατηρούμε πώς οι σημαντικοί χώροι, εκείνοι δηλαδή που προτιμούν, ορίζονται με βάση τη δυνατότητα μετακίνησης με τις φίλες.

P: Πιο σημαντικό για εμένα; [...] Το Γκάζι. [...] Γιατί όταν πάω Ομόνοια ή Βικτώρια πάω μόνο με γονείς, εδώ με τους φίλους μου ελεύθερα.

E: Οκέι, οπότε ας πούμε έτσι όπως το καταλαβαίνω. Γκάζι και Φιλοπάππου εσύ και τα κορίτσια και Ομόνοια και Βικτώρια με γονείς.

P: Ναι

E: Οπότε εσένα σ' αρέσει να είσαι πιο πολύ με τα κορίτσια. Νιώθεις πιο...

P: Πιο άνετα

(Ραβίλ, 16 ετών)

Στο παραπάνω απόσπασμα φαίνεται πως η Ραβίλ εκφράζει την προτίμηση της να βρίσκεται σε δημόσιους χώρους με τους φίλους και τις φίλες της παρά με τους ενήλικες. Παρατηρούμε, πως κάποιες χωρικές ιδιότητες θεωρούνται λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές, ανάλογα με την παρουσία συγκεκριμένων ανθρώπων, συνήθως των φίλων. Συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως το Γκάζι και ο Λόφος Φιλοπάππου δεν θα ήταν το ίδιο σημαντικοί, αν εκεί πήγαιναν με τους γονείς τους αντί για τους φίλους τους. Αντίστοιχα, το πάρκο μέσα στο καμπ του Ελαιώνα δεν έχει την ίδια σημασία όταν είναι οι ενήλικες εκεί και όταν απουσιάζουν. Βλέπουμε για μια ακόμα φορά πως οι κοινωνικές σχέσεις είναι αυτές που παράγουν τις σημασίες και τα νοήματα του χώρου (Massey, 2005 από Γιαννακόπουλος και Γιαννιτσιώτης, 2010) και επομένως μέσω των κοινωνικών δικτύων που έχουν αναπτύξει οι τέσσερις έφηβες προσφύγισσες αποδίδουν και συγκεκριμένα νοήματα στους συγκεκριμένους χώρους.

Συμπεράσματα

Με βάση όλων όσων αναδείχθηκαν στην ανάλυση, θεωρούμε πως οι υποθέσεις μας επαληθεύονται. Συγκεκριμένα, παρά το γεγονός πως οι τέσσερις προσφύγισες δρουν σε ένα χώρο κοινωνικών ανισοτήτων και χωρικών διαχωρισμών, όπως είναι η Δομή Προσφύγων του Ελαιώνα, αποτελεί έναν σημαντικό χώρο για εκείνες. Το υποστηρίζουμε αυτό, διότι αποτέλεσε κεντρικό σημείο στις αφηγήσεις τους ακόμη και αν αυτό σημαίνει ότι τον συσχέτιζαν με καλές ή κακές εμπειρίες. Όπως φάνηκε και από τα λεγόμενα των συνομιλητριών, το καμπ μέσω των δράσεων που συνέβαιναν εντός του αποτέλεσε για εκείνες μια ευκαιρία να κοινωνικοποιηθούν, να εκτονωθούν, να δραστηριοποιηθούν, να ενδυναμωθούν. Γενικότερα, αποτέλεσε για εκείνες ένα τόπο στον οποίο μπορούσαν να υπάρξουν «ελεύθερες» και να νιώσουν οικεία και όταν αυτό δεν συνέβαινε, οι τέσσερις έφηβες δημιουργούσαν περάσματα και έβρισκαν τρόπους να αντισταθούν στις καταπιέσεις, δημιουργώντας μαζί κοινούς χώρους. Η αντίσταση, μάλιστα, απέναντι στις καταπιέσεις γίνεται φανερή και από τις αφηγήσεις τους. Συγκεκριμένα, οι προσφύγισες φαίνεται να συνδέονται με λέξεις όπως «απειλή», «παραβατικότητα», «κίνδυνος», «μολυσματικές», «μιαρές» κ.α. για την εξουσία και το έθνος, εξαιτίας της ταυτότητας τους. Γεγονός, που τις οδηγεί στην περιθωριοποίηση, στην απομόνωση και στον εγκλεισμό από την κρατική πολιτική. Ωστόσο, οι ίδιες, μέσω των αφηγήσεων τους ανέδειξαν τους ποικίλους τρόπους, τις πρακτικές και τις στρατηγικές με τις οποίες αναπαράγουν αμφισβητήσεις και αντιστάσεις «από τα κάτω» (Αθανασίου Κ., κ.α., 2015)

Ακόμη, αναδείχθηκε και άλλο ένα σημείο, που στην αρχή επισκοπήσαμε βιβλιογραφικά, η κατανόηση της κατασκευής της καθημερινότητας. Μέσα από τις συνεντεύξεις αναδείχθηκε πως ανάλογα με την προσωπική διαδρομή της καθεμιάς, υπήρχαν και διαφοροποιήσεις ως προς τις αναπαραστάσεις τους για τους χώρους που κινούνται, όπως το καμπ. Συγκεκριμένα, μια από τις συνομιλήτριες μας, η Γιασμίν, παρουσίαζε το καμπ πολύ διαφορετικά, έχοντας απόκλιση σε σχέση με τις υπόλοιπες, χωρίς να σημαίνει, όμως, πως και οι υπόλοιπες συνομιλήτριες είχαν ακριβώς την ίδια αντίληψη μεταξύ τους, αλλά κινόντουσαν προς την ίδια κατεύθυνση. Γίνεται φανερό, λοιπόν, πως οι αναπαραστάσεις τους για το καμπ, ακόμα και αν είναι παρόμοια τα βιώματα, δεν είναι ίδιες για όλες. Πράγμα που επιβεβαιώνεται και από το γεγονός

πως τα υποκείμενα δεν διαμορφώνονται με έναν ευθύγραμμο, προκαθορισμένο τρόπο και οι «ταυτότητες» τους είναι πολλαπλές, ρευστές, υπό διαπραγμάτευση και διαμορφώνονται μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες που έχει η καθεμία, μέσα από διαδρομές, συναντήσεις, εμπειρίες και πρακτικές της καθημερινής ζωής (Αθανασίου Κ., κ.ά., 2015).

Παράλληλα, από τις συνεντεύξεις όλων των προσφυγισσών, αναδείχθηκε πως αυτό που για εκείνες έχει μεγάλη σημασία είναι τα ισχυρά κοινωνικά δίκτυα που έχουν αναπτύξει. Μάλιστα, αναδείχθηκε πως μαζί με τις παρέες ομιλήκων νιώθουν ασφάλεια να δοκιμάσουν, να αντισταθούν απέναντι σε περιορισμούς που τους επιβάλλονται και να διασχίσουν τα όρια μαζί υποσκάπτοντας τις πρακτικές πειθάρχησης. Αναφερόμενες σε περιορισμούς, εννοούμε τα όρια τα οποία προκύπτουν εξαιτίας της έμφυλης ή ηλικιακής τους ταυτότητας, δύο υπαγωγές της ταυτότητας πέρα από της εθνοτικής, που φάνηκε να ορίζουν, με άορατους τρόπους, τα σύνορα στις πρακτικές τους. Σύνορα, όμως, που διαπερνούσαν μέσω συλλογικών διαδικασιών διαπραγμάτευσης και χειραφέτησης.

Ωστόσο, μια υπόθεση η οποία δεν επαληθεύτηκε αφορά το σχολείο. Συγκεκριμένα, είχαμε κατά νου πως το σχολείο θα αναδειχθεί ως ένας σημαντικός χώρος για εκείνες και ως ένα πεδίο πολλών μορφών αλληλεπιδράσεων. Αντιθέτως, όμως, οι συνομιλήτριες αναφέρθηκαν σε αυτόν προκειμένου να αναφερθούν μόνο σε κάποιες εκδρομές τους. Μάλιστα, ιδιαίτερα ενδιαφέρον αποτελεί και το γεγονός πως οι αναφορές για το σχολείο προέκυψαν μόνο μετά από δική μας προτροπή και αναφορά στο σχολείο, σε αντίθεση με άλλους χώρους που ανέφεραν μόνες τους, όπως το Γκάζι και ο Ελαιώνας.

Εν συνεχεία, απαντώντας και στο ερευνητικό μας ερώτημα, όπως προκύπτει και από τα παραπάνω, θεωρούμε πως οι τέσσερις προσφύγισες οικειοποιούνται τους χώρους που κινούνται, εντός και εκτός του καμπ. Αναλυτικότερα, οι έφηβες δεν βιώνουν παθητικά τις καταπιέσεις και τους περιορισμούς, αλλά μέσα από συλλογικές διαδικασίες αντίστασης, ανακαλύπτουν περάσματα και δημιουργούν κοινούς τόπους στους οποίους αισθάνονται ότι «χωράνε ελεύθερες». Όλα αυτά, καταλήγουμε πως δεν θα μπορούσαν να συμβούν χωρίς την παρέα των ομιλήκων, όχι μόνο γιατί είναι σημαντική συνθήκη για την αμφισβήτηση των κυρίαρχων δομών, αλλά και επειδή μέσω της παρέας ενδυναμώνονται μεταξύ τους ως υποκείμενα με αποτέλεσμα την χειραφέτηση, μια διαδικασία «από τα κάτω» για «τα κάτω».

Μετά την ολοκλήρωση της πτυχιακής μας εργασίας, διερωτηθήκαμε αν η έρευνα θα αναδείκνυε τα ζητήματα αυτά, αν οι ερευνητές δεν ήταν γυναίκες. Αν δηλαδή, θα αντιλαμβάνονταν με τον ίδιο τρόπο τις αφηγήσεις των προσφυγισσών και τους περιορισμούς που βιώνουν λόγω της έμφυλης ταυτότητας τους. Εν συνεχεία, ως μελλοντική έρευνα, θα θέλαμε να ερευνήσουμε την πορεία και τα αποτελέσματα της έρευνας, αν τα υποκείμενα αυτοπροσδιορίζονταν ως άντρες, καθώς θεωρούμε πώς θα είχε ενδιαφέρον να αναδειχθούν οι διαφορετικοί τρόποι που θα βίωναν τους αποκλεισμούς λόγω της αρρενωπότητας. Θα μπορούσαμε ακόμα να εξετάσουμε πως βιώνουν τους χώρους υποκείμενα διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, σε μια συγκεκριμένη γειτονιά, κάνοντας πιθανώς εμφανή τη διάκριση που μπορεί να συμβαίνει ακόμα και στους δημόσιους χώρους. Ακόμα, θεωρούμε πως θα είχε ενδιαφέρον αυτή η έρευνα συνεχιζόταν βιώνοντας μαζί με τα υποκείμενα, από κοντά, τις διαδρομές και τους χώρους που μας περιέγραφαν. Με αυτόν τον τρόπο, θα προέκυπταν περισσότερα ζητήματα που δεν αποτυπώνονται στα λόγια. Τέλος, αφού οι έφηβες πλέον μένουν σε άλλη χώρα, θα μπορούσαμε να ερευνήσουμε πως βιώνουν εκεί τους διάφορους χώρους.

Αναστοχασμός

Τέλος, θεωρούμε πως μέσω της συγκεκριμένης έρευνας αναστοχαστήκαμε πάνω σε διάφορα ζητήματα που θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε γιατί αποτυπώνουν με κάποιο τρόπο την πορεία αυτής της πτυχιακής εργασίας. Αρχικά αναστοχαστήκαμε και εμείς οι ίδιες, για την παιδική ηλικία, διότι αμφισβητήθηκαν οι ρομαντικοποιημένες αντιλήψεις για την ανηλικότητα, καθώς είδαμε καθημερινότητες, οι οποίες για την «Δυτική» σκέψη δεν θεωρούνται παιδικές. Συνεπώς, θεωρούμε πως η χωρική εστίαση μας επέτρεψε να αναγνωρίσουμε και την κοινωνική κατασκευή της παιδικής ηλικίας, διότι οι χωρικές τους ματιές κλήθηκαν να αμφισβητήσουν κυρίαρχες νοηματοδοτήσεις και αντιλήψεις, να εξετάσουν την κοινωνική τους ζωή και να μιλήσουν για θέματα «ταμπού», όπως για πράξεις που θεωρούνται παράνομες (μη πληρωμή εισιτηρίων, άρση των απαγορεύσεων που είχαν επιβληθεί για την πανδημία, χρήση ναρκωτικών ουσιών). Μάλιστα, αναστοχαζόμασταν αρκετά συχνά για τις πρακτικές και τις διαδικασίες που ακολουθούμε γιατί επιθυμούσαμε η ερευνητική διαδικασία να έχει χειραφετικό και ενδυναμωτικό προσανατολισμό, διότι οι προσφύγισες μίλησαν για τη

δική τους πραγματικότητα που καθορίζει τη ζωή τους. Μια τέτοια προσέγγιση, κρίνουμε πως συνέβαλε στο να αντιμετωπιστούν οι έφηβες ως ενεργά υποκείμενα και να αποκτήσουν οι δικές τους απόψεις όχι μόνο αφορμή αλλά και το περιεχόμενο της έρευνας, με στόχο την ορατότητα στον δημόσιο και επιστημονικό λόγο. Αυτή η διαδικασία βοήθησε και εμάς να διακρίνουμε πόσο οι κυρίαρχες αφηγήσεις μπορούν να επηρεάσουν την σκέψη και τον λόγο μας, και προσπαθήσαμε μέσα από αυτή την συγγραφή όχι μόνο να μην χρησιμοποιούμε όρους με αξιολογική χροιά αλλά και να της αποδομήσουμε πραγματικά.

Μέσα, όμως, από την βιβλιογραφική έρευνα που κάναμε αναδείχθηκαν και δικές μας βιωμένες εμπειρίες στις οποίες είχαμε βρεθεί αποκλεισμένες, λόγω της έμφυλης ταυτότητας μας από τους δημόσιους χώρους. Έτσι, νοηματοδοτήσαμε εκ νέου παρόμοια προσωπικά βιώματα, με αποτέλεσμα η ερευνητική διαδικασία να είναι και για εμάς ενδυναμωτική. Επίσης θεωρούμε πως μέσα από αυτή την διαδικασία μάθαμε και αναγνωρίσαμε τη σημασία της συλλογικής δουλειάς, καθώς αν δεν υπήρξε το μεταξύ μας μοίρασμα και η ανταλλαγή δεν θα είχαμε ολοκληρώσει την εργασία με αυτό τον τρόπο.

Βιβλιογραφικές αναφορές:

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

- Bryman, A. (2016). *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Gutenberg
- Fuchs, Ch. (2018). Henri Lefebvre's theory of production of space and the cultural theory of communication. *Communication theory*, 28
- Massey, D. (1994), *Space, place and gender*. University of Minnesota press Neapolis.
- Massey, D. (1999), *Philosophy and politics of spatiality*. *Geographic journal*, Τόμος 1 (Human Geography) σ. 9-53
- Mc, Laren. (1997) *Critical Pedagogy and predatory culture*. London: Macmillan
- Morgan, J. (2006) *Critical pedagogy: the space that makes the difference*. *Pedagogy culture and society*. University of United Kingdom
- Holloway, S.L. and Valentine, G. (2000) *Children's geographies: playing, living, learning*. New York: Routledge
- Nada Ghandoor- Demiri, *Η προσφυγική κρίση στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Heinrich-Böll-Foundation Greece
- Soja, E. (2011). *Σε διαφορετικούς χώρους: Τι είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική*, Τόμος 1 (Social and Economic Geography and Economics and Business), σ.11-24
- Varvantakis, Ch. (2018) *Like the palm of my hand: Children and Public space*, Athens

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία:

- Αθανασίου, Α. (2006), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική πρακτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος
- Αθανασίου, Κ. (2015), *Urban conflicts*. Εργαστήριο: Συναντήσεις και συγκρούσεις στην πόλη: Θεσσαλονίκη.
- Βουβουσίρα, Σ., Φάκου, Α. (2014) Ένα κλικ ο κόσμος μου. *Το περιοδικό: Για τη διατάραξη τη κοινής ησυχίας*

- Γιαννακόπουλος,Κ και Γιαννιτσιώτης,Γ. (2010), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Μααλούφ,Α. (1999). *Οι Φονικές ταυτότητες*. Αθήνα: Ωκεανίδα
- Μίχα,Ε. (2018), *Συνομιλώντας για την πόλη με τα παιδιά*. Διεπιστημονικό συνέδριο Χώροι για το παιδί ή χώροι του παιδιού. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Σταυρίδης,Σ. (2018), *Κοινός χώρος: Η πόλη ως τόπος των κοινών*. Αθήνα: Angelus Novus
- Τσαλίφη, Κ. (2018). Η θεματική εβδομάδα ευαισθητοποίησης των μαθητών σε ζητήματα έμφυλων ταυτοτήτων: Η υποδοχή της καινοτομίας από τους εκπαιδευτικούς. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας.
- Τσάφος, Β. (2020). *Επιστήμες της Εκπαίδευσης: Ένα δυναμικό επιστημονικό πεδίο*. Gutenberg: Αθήνα
- Φραγκουδάκη, Α. (2007). *Κλειδιά και αντικλείδια: Κοινωνικές ανισότητες στο σχολείο*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Φραγκουδάκη,Α. (2000). *Κλειδιά και αντικλείδια: Η εθνική ταυτότητα, το έθνος, ο πατριωτισμός*. Εθνικό και Καποδιστριακό πανεπιστήμιο Αθηνών
- Διαθέσιμο στο: [Κλειδιά και Αντικλείδια \(museduc-mm.gr\)](http://museduc-mm.gr)
- Φρέιρε, Π. (2009). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Αθήνα: Κέδρος
- Χαΐδοπούλου- Βρυχέα,Μ. (2013). *Για τη σημασία της καθημερινότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος